

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ СПЕЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ І ПСИХОЛОГІЇ
ІМЕНІ МИКОЛИ ЯРМАЧЕНКА**

ГОНЧАРУК НАТАЛІЯ МИКОЛАЇВНА

УДК 159.922.76 – 056 313: 316 454.52 (043.3)

**ПСИХОЛОГІЯ РЕГУЛЮВАННЯ КОМУНІКАЦІЇ У ПІДЛІТКІВ
ІЗ ПОРУШЕННЯМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО РОЗВИТКУ**

19.00.08 – спеціальна психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора психологічних наук

Київ – 2021

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка, Національна академія педагогічних наук України.

Науковий консультант – доктор психологічних наук, професор
Прохоренко Леся Іванівна,
Інститут спеціальної педагогіки і психології
імені Миколи Ярмаченка НАПН України,
директор.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор
Романенко Оксана Вікторівна,
Національна академія внутрішніх справ,
кафедра психології та педагогіки,
професор;

доктор психологічних наук, професор
Руденко Лілія Миколаївна,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
кафедра спеціальної психології і медицини,
завідувач;

доктор психологічних наук, доцент
Соколова Ганна Борисівна,
Державний заклад «Південноукраїнський
національний педагогічний університет
імені К.Д. Ушинського»,
кафедра дефектології та фізичної реабілітації,
доцент.

Захист відбудеться «28»вересня 2021 р. об 11.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.450.02 в Інституті спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН за адресою: м. Київ, вул.М.Берлинського, 9 (зала засідань).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій частині Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України (04060, м. Київ, вул. М. Берлинського, 9).

Автореферат розіслано «28»серпня 2021 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

О.О. Бабяк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Світовий досвід провідних країн Європейського союзу, наявні теоретичні та практичні здобутки в побудові системи освіти з урахуванням вітчизняних надбань нині стають джерелом створення нової моделі спеціальної освіти в Україні. Одним із принципів державної політики є забезпечення дітей із особливими освітніми потребами необхідними соціально-психологічними знаннями та вміннями відповідно до здібностей у сприятливому для їхнього розвитку середовищі. Зокрема, це досягається формуванням комунікативних вмінь та виробленням здатності регулювати свою поведінку у ситуаціях комунікативної взаємодії. Актуальність проблеми психологічного регулювання комунікації зумовлено необхідністю її логіко-концептуального аналізу, розгляду змістової, операційної та особистісної складової комунікації.

Теоретичні аспекти проблеми регулювання комунікації представлені у низці вітчизняних та зарубіжних досліджень з позиції теорій комунікації І. Альтмана, Л. Бакстер, Ч. Бергера, Е. Борманна, Дж. Бургун, П. Вацлавіка, Х. Гайлса, Дж. Делія, В. Кронена, Б. Монтгомері, Дж. Міда, У. Пірса, М. Пула, Д. Тейлора, Дж. Уолтера, М. Шерифа та ін. У межах цих теорій комунікація розглядається як базова активність, необхідна для розширення інформаційного простору.

Комунікація як основа взаємодії між людьми, що визначає необхідність оволодіння системою комунікативних знань, умінь і навичок досліджувалася численними вченими в різних площинах: сутність комунікативної взаємодії як інтегральної характеристики соціальних взаємин (О. Зарецька, А. Івін, Л. Землянова); проблеми теорії комунікації дитячого віку (О. Леонт'єв, М. Каган, О. Каменська, В. Кан-Калик); структурний аналіз її складових представлено у працях Г. Горох, В. Карпалюк, В. Беляніна, М. Бахтіна, В. Жирмунського, А. Зимньої, Ч. Осгуда, Ю. Тинянова, Л. Якубинського; труднощі комунікативного спілкування й методи підвищення ефективності комунікації (В. Куніцина, В. Дем'янков, С. Дерябо, Б. Ясвін); питання психологічного супроводу комунікативної взаємодії в умовах професійної діяльності психолога вивчали В. Конецька, А. Назарчук, Б. Паригін, Г. Почепцов та ін.).

Численні вчені особливу значимість надають комунікації у підлітковому віці, який є сенситивним для формування спілкування та комунікативних навичок (О. Бовть, Д. Ельконін, А. Мудрик, А. Лічко, О. Касьянова, І. Літяга, С. Мащак, В. Тернопільська, Ф. Фельдштейн та ін.). Дослідники обґрунтовують шляхи оптимізації процесу виховання комунікативної культури підлітків, пропонують методи і технології формування їхньої комунікативної грамотності.

Особливо гостро ця проблема постає у дітей підліткового віку з особливими потребами, зокрема з порушеннями інтелектуального розвитку (далі – ППР), оскільки саме у цей віковий період у них виникає, з одного боку, збільшення потреби в комунікативній взаємодії з оточуючими, з іншого – гальмування у динаміці розвитку пізнавальних процесів, що в цілому негативно

відбивається на набутті комунікативних знань, умінь та навичок, які складають підґрунтя адекватної комунікативної поведінки (Г. Бекетова, Ю. Бистрова, Т. Вісковатова, С. Конопляста, О. Мамічева, Г. Мозгова, О. Романенко, Л. Руденко, Г. Соколова, В. Тарасун, О. Хохліна, О. Чеботарьова та ін.). У висновках вчених зазначено, що у підлітків із ППР неформовані передумови оволодіння навичками комунікативної взаємодії. Ці школярі не здатні без спеціально організованої допомоги засвоїти норми, знання та навички ефективного міжособистісного спілкування.

До негативних передумов, які є несприятливими для комунікативного розвитку дітей із ППР, науковці відносять низький рівень соціального інтелекту та загального інтелектуального розвитку (М. Матвєєва, А. Обухівська, Т. Сак, Н. Стадненко); нездатність до логічного аналізу комунікативних ситуацій (В. Козирєва); мовленнєву неповноцінність (Н. Гаврилова, С. Геращенко, М. Гнезділов, О. Мілевська, В. Петрова, Є. Соботович); загальну неформованість структурних компонентів комунікації (О. Вержиховська, М. Гайдукевич, Г. Круглик, О. Мамічева, І. Мартиненко, О. Проскурняк, Г. Соколова, С. Хабарова, О. Хохліна); порушення саморегуляції та емоційного фону спілкування (Н. Дементьєва, О. Шаталова, К. Островська, Л. Прохоренко, С. Тарасюк); затримане формування базових комунікативних потреб (В. Козирєва, С. Миронова, І. Омельченко, А. Якуба).

Вивчення наукових розвідок із проблематики психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту свідчить про їх переважну спрямованість на вирішення низки важливих завдань, пов'язаних із оптимізацією умов психосоціального розвитку, удосконаленням корекційно-розвивальних технологій. На сьогодні, проблема пошуку ефективних засобів стимулювання комунікативної активності школярів залишається пріоритетною у спеціальній науці та практиці. Втім, наукові засади психологічного регулювання процесу комунікації не знайшли достатнього психологічного обґрунтування, методологічної та практичної реалізації.

Актуальність означеної проблематики та її недостатня розробленість зумовили визначення теми дисертаційного дослідження – **«Психологія регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Робота виконана відповідно до напряму науково-дослідних робіт Інституту спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України «Теоретико-методичні основи психолого-педагогічного та реабілітаційного супроводу осіб з особливими освітніми потребами» та комплексної теми відділу психолого-педагогічного супроводу дітей з особливими потребами «Теоретико-методичні основи психолого-педагогічного супроводу осіб з порушеннями когнітивного розвитку» (реєстраційний номер 0118U003347) та відділу освіти дітей з порушеннями інтелектуального розвитку «Корекційно-розвивальна спрямованість реалізації компетентнісного підходу в змісті освіти дітей з розумовою відсталістю» (реєстраційний номер 0115U000200).

Тему дисертації затверджено рішенням вченої ради Інституту спеціальної педагогіки НАПН України (протокол № 11 від 20.11.2015 р.) та узгоджено у Міжвідомчій раді з координації досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології в Україні (протокол № 4 від 26.01.2016 р.).

Мета дослідження полягає у розробленні теоретично обґрунтованої та експериментально апробованої системи психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Здійснити теоретичний аналіз проблеми, що досліджується, та визначити методологічні підходи до тлумачення сутності, структури, особистісних характеристик психологічного регулювання комунікації.

2. Дослідити психологічні особливості комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку: лінгвопсихологічні, інтелектуально-когнітивні, емоційно-комунікативні та вольові конструкти.

3. Обґрунтувати вихідні теоретико-методологічні основи дослідження психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку та розробити систему психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

4. З'ясувати особливості психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, виявити специфіку функціонування інтелектуального, емоційного та вольового управління комунікативною взаємодією.

5. На підґрунті теоретико-методологічних засад побудувати корекційно-розвивальну програму формування психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту.

6. Експериментально перевірити ефективність застосування корекційно-розвивальної програми формування психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту.

Об'єктом дослідження є процес психологічно регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Предмет дослідження – теоретичні та методичні засади психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

Концепція дослідження. Для забезпечення системного підходу до організації дослідження, послідовності і наступності у проведенні експериментальних заходів, було реалізовано сукупність науково-теоретичних, методологічних та методичних положень, що визначають стратегію розв'язання теоретичних і практичних завдань дослідження.

Методологічною основою стали інтелектуально-когнітивні аспекти комунікації, представлені у категоріях комунікативної грамотності, компетентності, соціального інтелекту, комунікативних здібностей, комунікативних знань, вмінь і навиків, інтерактивних засобів і технологій соціально-комунікативного навчання. Основними методологічними концептами визначено вчення Д. Нумеса про комунікацію як комунікативну компетентність, представлену системою знань, важливих для використання мовленнєвих та особистісних стратегій взаємодії у соціальному контексті; обґрунтовано

комунікації через систему потенційних внутрішніх ресурсів ефективної комунікативної взаємодії (І. Черезова), базових для формування соціальних знань, вмінь та навиків, що складає основу організаційно-управлінського підходу; розглянуто соціальний інтелект як когнітивну складову комунікативних здібностей.

Засадничими для нашої концепції є стратегії емоційного інтелекту та емоційного регулювання комунікації, які використовуються у комунікативній взаємодії для ефективного управління почуттями та оцінки комунікативних подій (І. Голуб Д. Ковальчук, М. Кузнецов, Н. Діомідова, Р Salovey, J. Mayer та ін.). Емоційне регулювання комунікації розглядається нами у контексті соціально-регулятивного підходу як здатність впливати на поведінку інших. У дослідженні ми дотримуємося точки зору М. Угльай, І. Штих й опираємось на чотирьохкомпонентну структуру емоційного регулювання, у якій виокремлено чотири складові: аналіз та регулювання власної емоційної поведінки, розуміння та управління емоційною поведінкою інших.

Базовими методологічними засадами вольового регулювання комунікації стали концепції свідомого управління своєю комунікативною поведінкою (І. Березовська, Є. Ільїн, Т. Кирпенко, О. Крижановська), що зумовлює мобілізацію власних можливостей на досягнення комунікативних цілей. Їх розглянуто у контексті управлінсько-регулятивного підходу та описано у категоріях самоконтролю за комунікативною поведінкою, самоорганізації, соціальної відповідальності. Одиницею вольового регулювання визначено вольове зусилля як завершений вольовий акт концентрації внутрішніх ресурсів особистості на забезпечення комунікативної мети і подолання несприятливих умов комунікативної ситуації.

Описані методологічні позиції є базовими для нашої концепції й конкретизуються низкою теоретичних положень, що утворюють теоретичний концепт дослідження:

Комунікацію ми розглядаємо як взаємообумовлену соціальну активність, у якій співрозмовники через спеціальні канали зв'язку здійснюють обмін інформацією пізнавального, емоційного чи ін. характеру та беруть участь у комунікативній взаємодії.

Психологічне регулювання комунікації представлено як механізм формування комунікативних дій, який забезпечує організаційну структуру взаємодії через її динамічні аспекти, що виявляються у послідовності станів, процесів, системі управління та особистісних характеристиках спілкування.

Структурною основою психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку визначено формування сукупності конструктів: динамічно-модального, афективно-регулятивного, психастенічного, перцептивно-аналітичного, когнітивно-змістового, операційного, мотиваційно-вольового, організаційно-вольового, соціально-відповідальнісного, визначених на основі аналізу організаційно-управлінського, соціально-регулятивного та управлінсько-регулятивного підходів.

Технологічний концепт дослідження містить методичні положення, які є ґрунтовними для розроблення та практичного впровадження системи

психологічного регулювання комунікації в освітній процес різних типів освітніх закладів, в яких навчаються підлітки із порушеннями інтелектуального розвитку легкого ступеню (F70; IQ 50–70).

Методичні і технологічні засади дослідження відображено у таких позиціях:

- концептуальні основи дослідження ґрунтуються на системному науковому підході, який враховує положення організаційно-управлінського, соціально-регулятивного та управлінсько-регулятивного підходів, сформованих на підґрунті вивчення інтелектуального, емоційного та вольового регулювання комунікації; системний підхід базується на урахуванні взаємозв'язку компонентів і функціональних показників психологічного регулювання комунікації як цілісної системи корекційно-розвивального впливу;

- формування психологічного регулювання комунікації відповідає основоположним принципам, які забезпечують вихідні постулати корекційно-розвивальної роботи з дітьми із порушеннями інтелекту;

- методичний інструментарій психологічного регулювання комунікації є сукупністю певних форм, методів і прийомів роботи, алгоритмів розвитку взаємодії дитини у колективі однолітків.

Відтак, розвиток психологічних механізмів регулювання комунікації у взаємозв'язку з емоційними, інтелектуальними, вольовими механізмами створюють широкі можливості у формуванні різних сфер підлітка з ППР: мотиваційної, когнітивної, емоційно-вольової, інтелектуальної, якостей характеру та ін.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: психологічні теорії комунікації (І. Altman, L. Baxter, C. Berger, E. Bormann, J. Burgoon, M. Byram, V. Cronen, J. Delia, F. Dubin, G. Fixer, H. Giles, J. Mead, B. Montgomery, T. Parsons, W. Pearce, M. Poole, M. Sherif, J. Taylor, J. Walther, P. Watzlawick), вчення про особливості регуляції психічної діяльності (Г. Балл, В. Додонов, О. Конопкін, О. Леонт'єв, О. Лурія, С. Максименко, О. Осницький, Л. Прохоренко, О. Шаров, П. Якобсон); вчення про вплив особистісних детермінант на комунікативну поведінку (І. Бех, С. Максименко, В. Моляко, В. Рибалка, Л. Сердюк, Н. Чепелева); положення про інтелектуально-раціональні засади комунікативної взаємодії та соціальний інтелект (В. Куніцина, О. Луньова, Д. Люсін, Д. Ушаков, R. Bar-On, N. Chomsky, A. Efklides, J. Guilford, M. Hendricks, T. Hobbes, R. Hoepfner, G. Homans, J. Parker, M. Weber); концептуальні підходи до емоційного регулювання комунікації (A. Aldao, T. Bradberry, D. Caruso, N. Eisenberg, P. Ekman, R. Fabes, J. Friedman, J. Greaves, I. Guthrie, S. Jones, J. Mayer, S. Nolen-Hoeksema, R. Poulin, P. Salovey, S. Schweizer, S. Shepard, M. Smith); теорії вольового впливу на учасників комунікації (Є. Ільїн, В. Калін, Л. Карамушка, Т. Кирпенко, О. Коваленко, Н. Ковтун, В. Ойгензіхт, І. Полілуєва, В. Селіванов, Ю. Швалб, Н. Шевченко, J. Burman, C. Green, S. Shanker); гіпотези лінгвістичного забезпечення комунікативної поведінки (Л. Засекіна, І. Стернін, Р. Фрумкіна, E. Sapir, B. Whorf); корекційна спрямованість навчання дітей з особливими потребами та її реалізація (В. Бондар, В. Засенко, Т. Костенко, С. Миронова,

В. Синьов, О.Чеботарьова, М. Шеремет, Н. Ярмола); тези про взаємозв'язок психічного та соціального у формуванні особистості дітей із особливими освітніми потребами (В. Кобильченко, Л. Прохоренко, О. Романенко, Г.Соколова); концепції соціалізації особистості при порушеннях інтелектуального розвитку (І. Бех, Л. Борщевська, О.Мамічева, С. Миронова, О.Орлов, О. Хохліна); положення про вплив психолінгвістичних чинників на комунікативний розвиток (Н. Баль, О. Боряк, Р. Лалаєва, І. Омельченко, В. Петрова, Є. Соботович); методологічна схема оцінки соціальної компетентності дітей із особливими потребами (Т. Сак, С. Конопляста, К.Тороп) та ін.

Методи дослідження. Для забезпечення достовірності положень, досягнення поставленої мети та розв'язання окреслених завдань дослідження використано комплекс взаємодоповнюючих методів:

теоретичні: аксіоматичний, гіпотетико-дедуктивний та індуктивний методи вивчення психологічного регулювання комунікації; методологічний аналіз наукових джерел із проблеми дослідження; систематизація та узагальнення теоретичних матеріалів; типологізація на основі результатів теоретичних та емпіричних розвідок; структурно-функціональне моделювання, використане для побудови комплексних моделей дослідження.

емпіричні:

у констатувальному дослідженні – багаторівневий структурований експеримент із використанням бесіди, спостереження, експертного оцінювання, психологічного аналізу ситуацій і застосування низки експериментальних методик, зокрема для дослідження інтелектуального регулювання комунікації: аналіз комунікативних ситуацій (перцептивно-аналітичний конструкт); тест вивчення соціального інтелекту Дж. Гілфорда (когнітивно-змістовий конструкт); тест комунікативних умінь, запропонований М. Стілом, Дж. Холловеєм (операційний конструкт). Для вивчення емоційного регулювання комунікації – шкала активності методики САН, діагностика емоційних бар'єрів у міжособистісному спілкуванні В. Бойка (динамічно-модальний конструкт); методика експрес-діагностики рівня агресії Г. Айзенка (афективно-регулятивний конструкт); методика особистісної тривожності А. Прихожан, тест емпатійних тенденцій І. Юсупова, експрес-шкала сором'язливості Дж. Чик, Л. Меліхор (психастенічний конструкт). Для емпіричного аналізу вольового регулювання комунікації – тест МАС М. Кубишкіної (мотиваційно-вольовий конструкт); методика дослідження вольової організації особистості А. Хохлова (організаційно-вольовий конструкт); експертне оцінювання соціальної відповідальності, шкала соціального самоконтролю М. Снайдера, тест на впевненість у собі І. Трофімової (соціально-відповідальнісний конструкт).

у формуальному експерименті, використаному для перевірки ефективності програми формування психологічного регулювання комунікації шляхом проведення тренінгу комунікативної компетентності, що зазначено в завданні дослідження, реалізовано такі методи роботи: психогімнастичні та психорелаксаційні техніки, техніки самоаналізу, ділові, сюжетно-рольові та

рольові ігри, поведінкові вправи, техніки моделювання життєвих ситуацій, групові дискусії, артотерапевтичні техніки, проєктивне психологічне малювання, психоєтюди.

математичної статистики: кореляційний аналіз К. Пірсона, Ч. Спірмена для розрахунку частки варіативності змінних інтелектуального, емоційного та вольового регулювання комунікації, що в простій лінійній регресії впливають на змінну комунікабельності як здатності досліджуваних до спілкування; комп'ютерні програми Microsoft Office Excel та SPSS Statistics, які застосовувались для обчислення статистичних функцій і математичного опрацювання результатів; графічне представлення результатів, яке полягає у побудові графічних залежностей між досліджуваними факторами.

Вірогідність здобутих результатів забезпечується: науково-теоретичним обґрунтуванням відправних положень дослідження; застосуванням комплексу взаємодоповнюючих методів, що відповідають меті, предмету та завданням дослідження; поєднанням кількісного та якісного аналізу емпіричного матеріалу.

Експериментальна база дослідження: Багатопрофільний навчально-реабілітаційний центр м. Кам'янця-Подільського Хмельницької області; Хотинська спеціальній загальноосвітня школа-інтернат №2 Чернівецької області; Хмельницька спеціальна загальноосвітня школа №32; інклюзивне відділення Кам'янець-Подільського навчально-виховного комплексу №3 у складі загальноосвітньої школи I-III ступенів та ліцею Хмельницької області; КЗ «Одеська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 34 I-II ступенів»; КЗ «Спеціальний навчально-виховний комплекс I-II ступенів №2» Харківської обласної ради; КЗ КОР «Трипільський НРЦ».

Вибірку дослідження склали 220 осіб, серед яких 110 підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку (учні 5–9 класів) і 110 підлітків із нормо типовим розвитком (учні 5–9 класів). Проведення емпіричного дослідження у підлітковому віці обґрунтовано необхідністю вивчення комунікації з однолітками як провідної діяльності у цьому віці (Д. Ельконін).

Формувальним експериментом охоплено 53 дитини підліткового віку із порушеннями інтелектуального розвитку. До експерименту залучено учнів 6–7 класів, що зумовлено необхідністю проведення корекційно-розвивальної роботи з формування навичок психологічного регулювання комунікації на більш ранніх етапах підліткового періоду з метою попередження відхилень у комунікативному розвитку. Школярів 5-го класу не залучали через планування більш важливої на цьому етапі психологічної роботи, пов'язаною з соціальною адаптацією у перехідний до основної школи період.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що:

вперше:

- науково обґрунтовано концептуальні засади регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту з позицій організаційно-управлінського, соціально-регулятивного й управлінсько-регулятивного підходів;
- розроблено структурно-функціональну модель комунікації, яка охоплює комунікативну взаємодію (спілкування та міжособистісні взаємини),

комунікативну поведінку та комунікативну діяльність, які містять такі структурні елементи комунікації як: комунікативна ситуація, комунікативний акт, комунікативна дія;

- розроблено і теоретично обґрунтовано модель психологічного регулювання комунікації, яка складається з інтелектуального, емоційного, вольового компонентів та комунікативних конструктів, які їх представляють;

- розроблено та апробовано систему психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту як одного з механізмів психологічної підтримки цих школярів;

- виокремлено поняття «психологічне регулювання комунікації», яке інтерпретується як механізм формування комунікативних дій, що забезпечує організаційну структуру взаємодії та її динамічні аспекти, представлені послідовністю станів, процесів, системою управління та особистісними характеристиками спілкування;

- доведено диференційні відмінності психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком, які полягають у кількісних та якісних характеристиках динамічно-модального, афективно-регулятивного, когнітивно-змістового, операційного, мотиваційно-вольового, організаційно-вольового та соціально-відповідальнісних конструктів;

- розроблено алгоритм управління корекційно-розвивальним процесом психологічного регулювання комунікації;

поглиблено й уточнено:

- зміст понять «комунікація», «психологічне регулювання комунікації», «комунікативна поведінка», «комунікативна взаємодія», «спілкування», «комунікативна діяльність»;

- методи експериментального дослідження комунікації та її психологічного регулювання у роботі з підлітками із особливими освітніми потребами;

- систему методологічних підходів до дослідження психологічного регулювання комунікації;

- специфіку, зміст, засоби, методи та шляхи реалізації поліфункціонального супроводу формування психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту;

- багатокomпонентну структуру особистості для вирішення завдань психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків;

подальшого розвитку набули:

- системний підхід до формування психологічного регулювання комунікації з урахуванням динамічно-модального, афективно-регулятивного, психастенічного, перцептивно-аналітичного, когнітивно-змістового, операційного, мотиваційно-вольового, організаційно-вольового, соціально-відповідальнісного конструктів;

- теоретичні положення концепції психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту;

- положення організаційно-управлінського, соціально-регулятивного й управлінсько-регулятивного підходів до аналізу, інтерпретації та формування психологічного регулювання комунікації.

Практичне значення здобутих результатів полягає у тому, що

- розроблено та апробовано експериментальну програму дослідження психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту, яка передбачає вивчення соціальної перцепції, емоційної та вербальної експресії, логіки та передбачень наслідків комунікативної поведінки, соціально-емоційної активності, емпатійності у ставленні до інших, організованості, самоконтролю у спілкуванні, соціальної відповідальності та ін.;

- розроблено та апробовано методику формування психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту, яку впроваджено у роботу спеціальних закладів освіти, навчально-виховні комплекси та навчально-реабілітаційні центри для дітей із особливими потребами;

- здобуті результати науково-дослідної роботи можуть бути застосовані практичними психологами освітніх установ для подальших наукових розробок з проблеми підвищення ефективності психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту та можуть бути корисними при підготовці та перепідготовці педагогічних кадрів, а також під час провадження нових теоретичних та експериментальних досліджень.

Результати дослідження впроваджено у практичну діяльність Багатопрофільного навчально-реабілітаційного центру м. Кам'янця-Подільського Хмельницької області (довідка № 172 від 31.08.2020 р.); Хотинської спеціальної загальноосвітньої школи-інтернату №2 Чернівецької області (довідка № 134 від 27.05.2021 р.); Хмельницької спеціальної загальноосвітньої школи №32 (довідка № 162 від 12.10.2020 р.); Кам'янець-Подільського навчально-виховного комплексу №3 у складі загальноосвітньої школи I-III ступенів та ліцею Хмельницької області (довідка № 82 від 24.09.2020 р.) КЗ «Одеська спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 34 I-II ступенів» (довідка №162 від 12.05.2021р.).

Особистий внесок здобувача. Проаналізовані наукові положення та отримані емпіричні дані є самостійним внеском автора в розроблення проблеми формування психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. У монографії [1] здобувачка проаналізувала теоретичні і методичні засади психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту. У публікації [3] автором розроблено психологічний супровід роботи психолога з розвитку комунікації у дітей з інтелектуальними порушеннями у спеціальних закладах загальної середньої освіти. У науковій роботі [5] проаналізовано структуру комунікації. У статті [7] проаналізовано програму формування емоційного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелекту. У праці [8] авторський доробок пов'язаний із науково-теоретичним аналізом проблеми комунікації в сучасних зарубіжних теоріях. У наукових розвідках [10] здобувачем проаналізовано психологічні особливості формування вольового регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. В публікації [14] опрацьовано проблеми методології дослідження інтелектуального регулювання

комунікації. У праці [16] розроблено класифікацію комунікативних актів, [19] – здійснено психологічний аналіз їх логічно-змістової структури. У науковому дослідженні [21] представлено авторську методологічну схему психологічного аналізу комунікативної ситуації.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та практичні результати дослідження представлено на різного рівня науково-практичних конгресах, конференціях міжнародного рівня: «Теорія і практика розвитку наукових знань» (м. Київ, 2020 р.); «Перспективні напрями сучасної науки та освіти» (м. Слов'янськ, 2020 р.); «Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» (г. Брест, Республіка Беларусь, 2020 г.); XIV Міжнародна науково-практична інтернет-конференція (м. Переяслав-Хмельницький, 2019 р.); «Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості» (м. Херсон, 2019 р.); «Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи» на пошану професора Шинкарюка А.І. та 100-річчя Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, (м. Кам'янець-Подільський, 2020 р.); «Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» (м. Кам'янець-Подільський, 2019 р.) та всеукраїнського рівня: звітна наукова конференція викладачів, докторантів, аспірантів і здобувачів університету (м. Кам'янець-Подільський, 2019, 2020, 2021 рр.).

Публікації. Результати та основний зміст дослідження висвітлено у 64 публікаціях, з яких: 2 монографії (1 одноосібна); 45 статей (38 одноосібних), в тому числі – 1 стаття у науковому періодичному виданні іншої держави, 21 стаття у наукових фахових виданнях України, з них 1 стаття у виданні внесеному до міжнародної наукометричної бази Web of Science Core Collection, 19 статей у наукових фахових виданнях України, що включені до інших міжнародних наукометричних баз, 1 стаття в електронному науковому фаховому виданні України; 25 публікацій апробаційного характеру; 2 посібника.

Кандидатська дисертація на тему «Формування комунікативних навичок розумово відсталих підлітків в умовах шкільної групи» (спеціальність 19.00.08 – спеціальна психологія) захищена у 2012 році в Інституті спеціальної педагогіки АПН України. Матеріали кандидатської дисертації в тексті докторської дисертації не використовувалися.

Структура і обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, списку використаних джерел (587 найменувань, у тому числі 92 – англійською мовою), додатків, містить 11 таблиць та 15 рисунків на 11 сторінках. Основний текст дисертації викладено на 469 сторінках. Загальний обсяг дисертації становить 523 сторінки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** – обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми; розкрито зв'язок дисертаційної роботи з планами та темами науково-дослідної роботи;

сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет і методи дослідження; представлено концепцію дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення здобутих результатів; наведено дані щодо апробації та впровадження основних результатів дослідження; відображено структуру дисертації.

У першому розділі – **«Теоретичне дослідження психології регулювання комунікації у дітей підліткового віку»** – здійснено науково-теоретичний аналіз проблеми комунікації як психологічної категорії, визначено її структуру, обґрунтовано теоретико-методологічні підходи до дослідження комунікації; розмежовано та уточнено зміст понять «комунікація», «комунікативна взаємодія», «комунікативна поведінка», «спілкування», «комунікативна діяльність»; теоретично обґрунтовано системну модель комунікації.

Базовим поняттям досліджуваної проблеми визначено «комунікацію», яка у межах нашого дослідження розглядається як взаємообумовлена соціальна активність, у якій співрозмовники через спеціальні канали зв'язку здійснюють обмін інформацією (пізнавального, емоційного чи ін. характеру) та беруть участь у комунікативній взаємодії (М. Айзенбарт, В. Конецька, В. Литвиненко Л. Петров, О. Соколов, Я. Фруктова та ін.). Найважливішими ознаками комунікації є: 1) інформація, яку потрібно передати через канали зв'язку від відправника до реципієнта у межах комунікативної інформаційної системи (Д. Горбатов, М. Кіца М. Козир, М. Buckland, L. Floridi); 2) наявність комунікативного зв'язку між комунікантами, за допомогою якого поширюється інформація (Т. Єщенко, О. Лукьяненко, В. Політанський, С. Янковский, Н. Bhasin); 3) факт комунікативної взаємодії як засобу реалізації цього зв'язку (О. Бодальов, О. Леонт'єв, Б. Ломов, Н. Молчанова, С. Рубінштейн, Н. Шевандрін, Н. Bhasin). Встановлено, що процес комунікації є неможливим без передачі інформації, комунікативного зв'язку та комунікативної взаємодії між учасниками спілкування.

Розкрито структуру міжособистісної комунікації з позиції психології. Виокремлено три структурних площини аналізу: комунікативну взаємодію, комунікативну поведінку та комунікативну діяльність. Комунікативну взаємодію як складову комунікації представлено у двох її формах: спілкуванні, під час якого здійснюється обмін інформацією та формується інформаційна обізнаність, та міжособистісних взаєминах, які характеризують емоційно-оцінні ставлення. Міжособистісні стосунки окреслено як взаємні емоційно-оцінні ставлення, що відображують емоційний бік комунікації (О. Борзик, М. Горбатюк, В. Духневич, В. Казміренко, В. Духневич, О. Осадько В. Коваль, Л. Кайдалова, Л.Пляка, О. Молчанюк, Л. Руденко та ін.).

У структурі комунікації виокремлено комунікативну поведінку як поведінкову активність соціального характеру, найменшими компонентами якої представлено комунікативний вчинок і комунікативний акт (О. Дзикович, Л. Петровська, О. Сидоренко, В. Тесленко, О. Філіппович, М. Кекош, G. Fixer, Sh.Trease), та комунікативну діяльність, структурними одиницями якої визначено комунікативний процес та комунікативну дію (Л. Виготський, О. Леонт'єв, М. Лісіна, С. Ніколаєнко та ін.) (див. рисунок 1).

Інтегровано найважливіші показники комунікації, формування яких є необхідною умовою становлення у дітей окремих комунікативних якостей та комунікативного розвитку в цілому.

Таким чином, на підставі теоретичного аналізу можна стверджувати, що комунікація є багатогранною структурою, яка містить мовленнєво-лінгвістичний, інтелектуально-когнітивний та особистісний (емоційний, вольовий та ін.) компоненти.

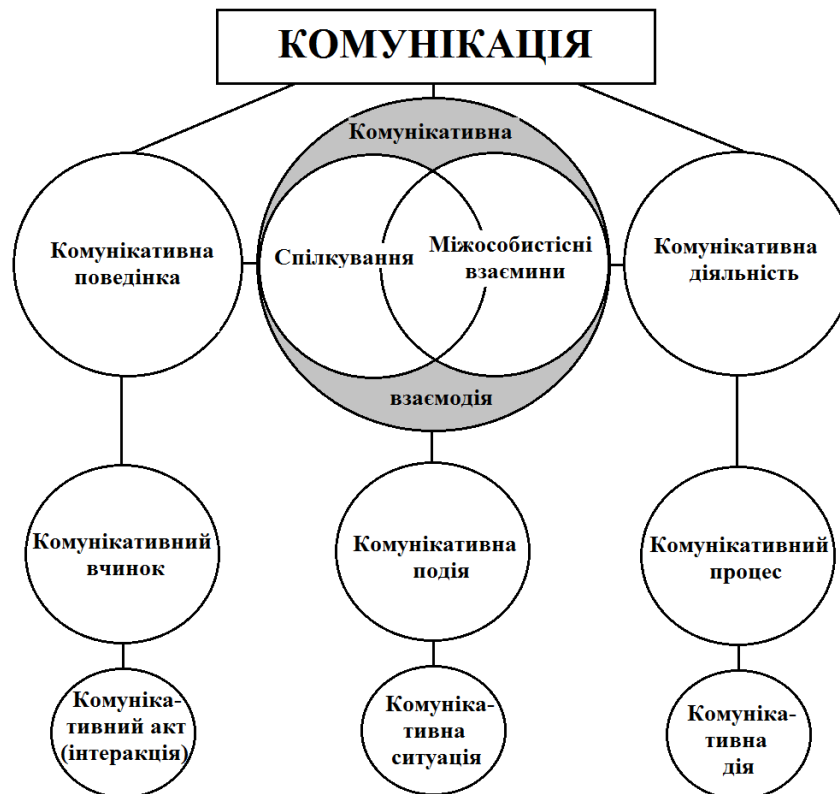

Рис. 1. Структура міжособистісної комунікації

Визначено поняття «психологічне регулювання» як базове у психології регулювання комунікації. З'ясовано, що психологічне регулювання є однією з найбільш значимих функцій психіки, яка активує психологічні механізми комунікативної поведінки в умовах взаємодії та орієнтування у динамічному соціальному середовищі (Ю. Данчук, Л. Казміренко, Я. Лисенко, М. Холл, О. Чеқанська). Психологічне регулювання комунікації протрактовано як механізм формування комунікативних дій, який забезпечує організаційну структуру взаємодії та її динамічні аспекти, представлені послідовністю станів, процесів, системою управління та цілемотиваційними характеристиками спілкування.

На підґрунті теоретичних і методологічних засад, визначено, що психологічне регулювання реалізує мобілізаційну (Р. Сімко, Н. Проворотова, Я. Драб), динамічно-активаційну (О. Проскурняк, О. Резван, Г. Коберник), гносеологічну (Н. Басов, О. Дзикович), цілемотиваційну (С. Максименко), інтерактивну (Г. Блумер, Ю. Косенко, М. Koutsombogera, С. Vogel) і адаптивну (А. Бондаренко, Ю. Горго, М. Маліков) функції психіки.

Організаційна структура психологічного регулювання комунікації представлена інтелектуальними (І. Чигринова, Г. Олпорт, Г. Айзенк, Дж. Гілфорд), емоційними (К. Ізард, Н. Коврига, Е. Носенко, О. Собченко), вольовими (Н. Бехтерева, С. Максименко, І. Петренко, Я. Плікус, Л. Прохоренко, Е. Deci, М. Jarumowicz, О. Krzysztof, R. Ryan) характеристиками комунікації, які відображають рефлексію та усвідомлений образ комунікативних дій, забезпечують потенційне стимулювання до майбутніх дій і спонукають до використання регулятивних засобів у процесі комунікативної взаємодії.

За результатами проведеного теоретичного аналізу та з позицій особистісного підходу до вивчення комунікації розроблено модель її психологічного регулювання, структуру якої представлено трьома компонентами, серед яких «інтелектуальне регулювання комунікації», «емоційне регулювання комунікації», «вольове регулювання комунікації».

Інтелектуальне регулювання комунікації розглядається у нашому дослідженні як здатність усвідомлено продукувати та опрацьовувати отриману інформацію у межах міжособистісної взаємодії та забезпечувати структурну організацію процесу спілкування (В. Казміренко, А. Палій, І. Пасічник, В. Шмаргун, М. Voekaerts, А. Efklides, К. Hartley G. Schraw, К. Zabucky). Його структурною одиницею виступає інтелектуальний вибір – опосередкована мисленням дія, яка полягає в аналізуванні комунікативної ситуації і прийняття раціонального за своєю структурою інтелектуального рішення щодо її результату (Д. Канеман, Т. Корнілова, А. Тверські, D. Benson, D. Stuss).

Наступним компонентом визначено емоційне регулювання комунікації. На основі теоретичного аналізу встановлено, що воно є цілеспрямованим процесом організації емоційної поведінки в умовах комунікативної взаємодії. Його одиницею є емоційний акт, спрямований на ефективне управління емоціями, базовою основою – емоційний інтелект як система знань про особливості ефективної емоційної поведінки у ситуаціях комунікації (Н. Коврига, Е. Носенко, М. Угльай, І. Штих, R. Bar-On, Т. Bradberry, А. Fischer, D. Holman, К. Izard, R. Lazarus, К. Niven, В. Parkinson, С. Saarni, J. Zeman).

Виходячи з позицій нашого дослідження вольове регулювання комунікації охарактеризовано як свідоме управління власною комунікативною поведінкою, що полягає у здатності мобілізувати зусилля на забезпечення ефективної комунікативної взаємодії і вміння справлятися із деструктивними емоційними імпульсами. Одиницею вольового регулювання визначено вольове зусилля як завершений вольовий акт концентрації внутрішніх ресурсів особистості на забезпечення комунікативної мети і подолання несприятливих умов комунікативної ситуації (І. Березовська, В. Бурдін, Є. Ільїн, Т. Кирпенко, Н. Ковтун, М. Кузнецов, І. Полілуєва, В. Ойгензихт, В. Селіванов, Л. Соловійова, Н. Шевякова, Н. Kehr).

Таким чином, за результатами теоретичного аналізу обґрунтовано модель психологічного регулювання комунікації як явища, що має системний характер і структурно-рівневу ієрархічну організацію, яка складається з трьох

структурних елементів: інтелектуального, емоційного, вольового й у межах цих елементів представлена різними рівнями.

У другому розділі – **«Психологічні особливості комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку»** – уточнено зміст понять «психологічне регулювання комунікації осіб із порушеннями інтелекту»; визначено особливості та диференційні відмінності регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку та нормотиповим розвитком.

З'ясовано, що у дітей із порушеннями інтелекту розвиток комунікації здійснюється за законами, які підпорядковуються лінгво- та психофізіологічним особливостям, що складають основу первинного дефекту при порушеннях інтелектуального розвитку. Ці особливості стають причиною розладів комунікації вторинного порядку. Через труднощі мовленнєвого розвитку дітям з порушеннями інтелекту важче опанувати навиками вербальної комунікації.

Аналіз наукових досліджень демонструє, що серед основних чинників, які вказують на несформованість лінгвістичних передумов комунікації дітей із ППР, визначено відставання в онтогенетичному розвитку мовленнєвих функцій (О. Кошелева, О. Мартем'янова, Б. Нажмитдінова, Е. Подоксьонова), функціонування ефекту «плато» у ранньому підлітковому віці, що збільшує розрив між комунікативними навиками дітей із порушеннями інтелекту та без них (L. Hall, N. Marrus, M. Rice). Констатовано вади фонематичного слуху (О. Наумова), фонетичні та фонетико-фонематичні розлади (О. Боряк, Г. Каше, В. Ковальчук, Є. Кузьмінська, С. Соботович, В. Тищенко); порушення лексичного боку мовлення (Р. Лалаєва, Г. Блеч); недостатнє розуміння та використання граматичних форм і конструкцій (Г. Блеч, Л. Брюховських, М. Гнезділов, Є. Соботович); порушення інтелектуальних структур, через які у дітей не формується символічне спілкування (Т. Жук, М. Матвєєва, В. Синьов, Н. Стаденко, А. Обухівська, С. Трикоз); недостатнє осмислення складних речень і зв'язних текстів, і, відтак, порушення діалогічного та монологічного мовлення (С. Геращенко, Н. Демченко); недоступна реалізація цілісності «вищого порядку» як одного з провідних рівнів сформованості текстового аналізу і синтезу (С. Ільїна); нижчий рівень усвідомлення зв'язного мовлення (О. Таранченко, Ю. Найда); невміння об'єктивувати та узагальнювати інформацію (Л. Кашуба, В. Левицький, І. Сухоцька); порушення системності та логіки висловлювань, невміння композиційно правильно і структуровано будувати розповідь (В. Шибецька, Н. Кравець).

Відтак, з'ясовано, що через мовленнєво-лінгвістичні труднощі, що складають базову основу комунікативного розвитку, школярам із ППР важче опанувати навичками вербальної комунікації.

Аналіз інтелектуально-когнітивних передумов розвитку комунікації у дітей із порушеннями інтелекту дає змогу стверджувати, що інтелектуально-когнітивні структури є важливою ментальною категорією, яка відповідає за семантичне та програмове забезпечення комунікації.

Доведено, що у дітей із ППР має місце як автономність, так і взаємообумовленість інтелектуального і комунікативно-мовленнєвого розвитку (Л. Виготський, Р. Лалаєва, Ж. Піаже). Підтверджено, що інтелектуальні структури регулюють перебіг, темп і логічну послідовність мовленнєвої комунікації, а мовлення виступає засобом внутрішнього когнітивного опрацювання інформації (О. Боряк, Л. Виготський, Е. Данілавічюте).

У висновках досліджень численних авторів констатовано, що ураження кори головного мозку у дітей з ППР спричиняє низький рівень розвитку мотиваційної, пізнавальної, афективної сфер в цілому, недорозвиток інтелектуальних та емоційно-вольових якостей, зокрема, конкретні форми мислення, обмеженість безпосереднім досвідом, зумовлюють недостатню поінформованість і логічну структурованість комунікації (О. Гаврилов, М. Матвєєва, Н. Стадненко, О. Хохліна); бідність і сповільненість розумової діяльності (І. Бгажнокова, М. Матвєєва, С. Рубінштейн); патологічну інертність пізнавальних процесів, недостатній рівень соціальної обізнаності, через що діти повільно засвоюють принципи та правила комунікації (І. Бобренко, А. Висоцька, І. Гладченко, Н. Макарчук, А. Міненко, С. Трикоз); неадекватне сприймання дійсності та порушення механізмів опрацювання інформації, що ускладнює процес інтеріоризації норм комунікативної поведінки (Г. Запрягаєв, В. Лубовський, М. Певзнер, Л. Шипова); обмежені можливості соціальної перцепції та невміння аналізувати невербальні сигнали (Г. Блеч, І. Клименко, І. Омельченко); нездатність до поведінкового аналізу, труднощі стеження за логікою розгортання зверненого мовлення, що стає причиною нерозуміння інших учасників спілкування (Л. Прядко, О. Фурман); слабкість узагальнень та знижену здатність до інших операцій мислення, що безпосередньо впливає на метафізичні аспекти комунікації (А. Долженко, Т. Сак, Н. Стадненко); невміння осмислювати проблемні ситуації, з'ясовувати логіку подій і здійснювати пошук шляхів їх розв'язання (О. Заширинська, П. Омарова); недостатність соціальної інтуїції, невміння оцінювати почуття, емоції та настрої співрозмовників (С. Navaneethan, Т. Kamalanabhan); несформованість комунікативного прогнозування та передбачення (О. Гончарова, Б. Ломов, О. Романенко, Є. Сурков, А. Riegler).

Ці передумови створюють уявлення про основні труднощі, які стосуються інтелектуального управління комунікативними процесами, та дають змогу з'ясувати напрями когнітивного забезпечення комунікації у дітей із ППР.

За результатами аналізу визначено, що емоційна поведінка у дітей із ППР характеризуються такими особливостями: затриманим емоційним розвитком, який проявляється у труднощах адаптації, порушенні емоційного комфорту і психічної рівноваги (С. Сазонова); несформованістю суб'єктивного досвіду емоційних стосунків (І. Мамайчук, D. Hockenbury, S. Hockenbury, S. Nolan); незрілістю емоційної сфери, примітивністю і поверховістю емоційних реакцій, відсутністю яскравості емоцій (С. Ляпідевський, Б. Шостак); слабкою зацікавленістю в оцінці та підвищеною сугестивністю (О. Федосєєва); зниженням загальних активаційних показників та ініціативи (Н. Шкляр); підвищеною емоційною вразливістю (О. Купріячук, Л. Коршикова); наявністю

емоційно-афективних реакцій різної модальності та інтенсивності (О. Купріяничук, Л. Коршикова, Т. Пушкіна); немотивованими коливаннями настрою (Н. Дмитріюк, О. Прокопенко, Т. Родермель, Н. Шкляр); запізненим формуванням вищих емоційних почуттів: совісті, відповідальності, почуття обов'язку, самовідданості (О. Калмикова, О. Федосєєва); несформованістю емоційного компонента моральних якостей, низьким рівнем емпатії, моральним егоцентризмом (О. Вержиховська, О. Прокопенко); обмеженістю естетичних (І. Дмитрієва, Т. Кривошея, Н. Сіліна), інтелектуальних (Л. Виготський, Г. Філіпчева, О. Шаповалова) та соціальних (Т. Родермель, Г. Соколова, О. Федосєєва) почуттів; нездатністю до вербалізації емоцій (О. Бабяк, Н. Баташева); схильності до депресії (В. Дьоміна).

Шляхом теоретичного опрацювання наукової літератури з'ясовано особливості вольового розвитку, які потенційно впливають на формування комунікативної поведінки: низьку активність у прийнятті рішень в умовах вибору (І. Поташова, С. Кремнева); неспроможність до подолання перешкод (С. Рубінштейн, В. Корякіна); порушення цілепокладання та цілеспрямованості поведінки під час виконання комунікативних дій (Г. Дульнев, Б. Пінський, К. Ліпецька); нездатність до забезпечення довільних форм комунікативної діяльності (Є. Золоткова, І. Петренко, І. Циплякова); недостатність вольових особистісних якостей, важливих для становлення комунікативної поведінки (О. Бовть, І. Єременко, І. Петренко, Ch. Frith, P. Haggard, G. Moretto, E. Walsh); слабкість спонукань (Л. Виготський, Е. Сеген); схильність до імпульсивності впертості, безвідповідальності (І. Єременко, В. Клайн, Ch. Frith, P. Haggard, G. Moretto, E. Walsh); прояви сугестивності (О. Андроннікова, М. Матвєєва, В. Синьов, О. Хохліна).

Підсумовуючи вищезазначене можна стверджувати, що діти з ППР мають значні проблеми пов'язані з несформованістю вольового, емоційного та інтелектуального регулювання, що зумовлює необхідність детальнішого дослідження щодо з'ясування алгоритму формування в умовах активного соціально-психологічного навчання.

У третьому розділі – **«Вихідні теоретико-методологічні основи дослідження психологічного регулювання комунікації у підлітків із ППР»** – представлено засадничі теоретико-методологічні положення дослідження психологічного регулювання комунікації у підлітків з ППР; розроблено теоретичну модель системи психологічного регулювання комунікації; обґрунтовано вибір методів та методик дослідження.

Опираючись на результати проведеного теоретичного аналізу розроблено систему психологічного регулювання комунікації, яка включає концептуальну, змістову та операційну складову (див. рисунок 2).

Концептуальна складова є базовою для проведення емпіричних розвідок. Вона полягає у розробленні теоретико-методологічної моделі дослідження, яка включає мету, завдання, принципи, засоби, оцінку проведення констатувального і формувального експериментів.

Обґрунтування концепції експериментального дослідження психологічного регулювання комунікації потребує роз'яснення змісту категорії

«діти з порушеннями інтелектуального розвитку». Завданнями дослідження встановлено категорію осіб експериментального супроводу, які згідно Міжнародної класифікації хвороб (МКХ-10) мають порушення інтелектуального розвитку легкого ступеню (F70) різного генезу.

Рис. 2 Теоретична модель системи психологічного регулювання комунікації у підлітків з порушеннями інтелекту

У концептуальній складовій викладено основоположні засади дослідження, серед яких принципи соціальної зумовленості психіки, комунікативного потенціалу особистості, урахування збережених сторін комунікативного розвитку, особистісно-диференційованого підходу, системного підходу, доступності, зворотного зв'язку.

Аргументовано й уточнено поняття «психологічне регулювання комунікації». Виходячи з позицій нашого дослідження психічне регулювання

комунікації розглядається як механізм формування комунікативних дій, який забезпечує організаційну структуру взаємодії у єдності інтелектуальних, емоційних, вольових компонентів та відображає динамічні аспекти, представлені системою управління та особистісними характеристиками спілкування.

Змістова складова об'єднує у своїй структурі діагностичний, формувальний, практичний та результативний блоки.

Діагностичний блок спрямований на вивчення системи психологічного регулювання комунікації. Сутністю цього блоку стало дослідження кореляційного взаємозв'язку між рівнями комунікабельності та показниками психологічного регулювання комунікації, які інтерпретовано як конструкти. Встановлено, що описані конструкти комунікації у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку не були системно досліджені, тому виникла необхідність розроблення комплексної системи вивчення психологічного регулювання комунікації у підлітків із ППР. Вона представлена взаємодією трьох структурних компонентів регулювання комунікації (інтелектуального, емоційного, вольового), у межах яких емпірично проаналізовано рівень розвитку конструктів комунікації. Дослідження здійснювалось впродовж 4-ох етапів.

На першому – з'ясовано рівні комунікабельності у дітей з порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком. На другому – обґрунтовано методику дослідження інтелектуального регулювання комунікації, яку спрямовано на вивчення перцептивно-аналітичного, когнітивно-змістового та операційного конструктів. Третій – полягав у дослідженні емоційного регулювання комунікації, що передбачало вивчення таких трьох конструктів: динамічно-модального, афективно-регулятивного, психастенічного. Четвертим етапом стало виокремлення конструктів дослідження вольового регулювання комунікативної поведінки: мотиваційно-вольового, організаційно-вольового, соціально-відповідальнісного

Дослідження комунікації передбачало виокремлення п'яти рівнів психологічного регулювання та стандартизацію їх оцінок за шкалою стенив (standartten), максимальною значущістю 10 балів. Здобуті результати піддавалися кількісній, якісній і статистичній інтерпретації, що уможливило визначити закони розподілу параметрів для з'ясування перспектив застосування їх у формувальному експерименті.

Формувальний блок передбачав формування компетенцій психологічного регулювання комунікації. Методики, які апробовано під час експерименту, були зорієнтовані на розкриття й реалізацію внутрішнього потенціалу дітей, активності, емоційності, самостійності, самоаналізу та аналізу комунікативних ситуацій, емпатії, пізнання вербальних та невербальних реакцій співрозмовників, підвищення організованості, наполегливості, соціальної відповідальності у спілкуванні.

Практичний блок полягав у моделюванні життєвих ситуацій та застосуванні практичних навичок у повсякденних ситуаціях комунікативної взаємодії.

Результативний блок було спрямовано на оцінку змін показників психологічного регулювання в учнів експериментальної та контрольної групи.

Операційна складова стала підґрунтям для методологічного забезпечення комунікації. У межах її формування розроблено систему експериментальних методів дослідження, корекційно-розвивальних засобів та засобів оцінки ефективності психологічної системи впливу на комунікативну поведінку підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

У четвертому розділі – **«Особливості психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту»** – представлено результати констатувального дослідження психологічного регулювання комунікації.

За результатами емпіричних розвідок встановлено відмінності між рівнями комунікабельності у дітей із різними інтелектуальними можливостями та їхньою здатністю до інтелектуального, емоційного та вольового регулювання комунікації.

Насамперед, досліджено комунікабельність як вагому складову комунікативної поведінки. Її проаналізовано нами як особистісне утворення, сукупність стійких властивостей особистості, необхідних для успішної регуляції взаємодії, що полягає у здатності до оволодіння вміннями і навиками комунікативної поведінки.

У дітей із ППР визначено відносну збереженість спрямованості на спілкування, вміння слухати, діалогічного мовлення. З'ясовано, що формування потребують такі компетенції як комунікативна активність, монологічне мовлення, вміння впливати на людей, здатність відстоювати власну позицію у спілкуванні. В обох групах досліджуваних (діти з ППР і діти НР) визначено таких школярів, які схильні до конфліктного спілкування.

Сформованість цих навичок зумовлює розподіл за рівнями комунікабельності: підлітки із ППР демонструють переважно середній (35,46%), нижчий за середній (34,55%) та низький (17,27%) рівні, школярі із НР – середній (41,82%) та вищий за середній (27,27%) рівні (таблиця 1).

Таблиця 1

**Оцінка рівнів комунікабельності у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку (ППР) і нормотиповим розвитком (НР)
(дані подано у %)**

№ з/п	Рівні комунікабельності	К-ть балів	Підлітки з НР	К-ть (n=110)	Підлітки з ППР	К-ть (n=110)
1	Високий рівень комунікабельності	9-10	11,82%	13	0,00%	0
2	Вищий за середній рівень комунікабельності	7-8	27,27%	30	12,73%	14
3	Середній рівень комунікабельності	4-6	41,82%	46	35,46%	39
4	Нижчий за середній рівень комунікабельності	2-3	13,64%	15	34,55%	38
5	Низький рівень	0-1	5,45%	6	17,27%	19

комунікабельності					

Інтерпретуючи дані, які представлено на діаграмі, можна стверджувати, що у школярів із нормотиповим розвитком графік функції є рівномірно розподіленим і відповідає нормальному статистичному розподілу, в той час як у вибірці учнів із порушеннями інтелекту він має лівобічний частотний розподіл і фокус його симетрії відхиляється у бік низьких значень функції. У дітей із нормотиповим розвитком асиметрія $A_s = 1,6121$, в той час як у дітей із порушеннями інтелекту вона є від'ємною ($A_s = -2,312$). Це означає, що більше значень знаходиться ліворуч від математичного сподівання.

За результатами емпіричного дослідження проаналізовано диференційні відмінності *інтелектуального регулювання комунікації* в учнів із ППР і НР. Визначено три конструкти: перцептивно-аналітичний, когнітивно-змістовий, операційний (таблиця 2).

Таблиця 2

Порівняльні характеристики інтелектуального регулювання комунікації у дітей підліткового віку (у %)

Рівні інтелектуального регулювання комунікації	Перцептивно-аналітичний конструкт								Когнітивно-змістовий конструкт								Операційний конструкт								
	Перцепція зовнішніх ознак		Перцепція особист. рис і намірів		Комунікативний аналіз		Пізнання до передб. наслідків поведінки		Пізнання не верб. сигналів та емоц. експресії		Пізнання вербальної експресії та її змін		Пізнання логіки комунік. поведінки		Вміння слухати		Майстерність розуміти інших		Вміння впливати на співрозмовника		Уміння підтримати співрозмовника		Уміння реагувати на провокац. поведін.		
	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР
В	127	00	72	00	36	00	36	00	727	00	91	00	54	00	72	000	91	000	63	00	45	00	36	00	
ВС	272	545	163	000	909	00	1455	00	163	00	163	00	145	00	145	109	173	91	136	36	155	45	118	54	
С	472	327	618	2182	490	200	509	163	545	218	545	200	491	163	563	454	536	382	582	192	491	418	382	400	
НС	127	345	909	4545	254	472	2545	436	163	472	145	472	182	418	163	218	1455	291	163	436	173	382	318	309	
Н	00	2727	54	3273	127	327	545	400	54	309	54	327	127	418	54	218	545	236	54	336	135	154	145	286	
Центрострімкі тенденції (1/2С+ВС+В)																									
	638	218	545	109	372	100	446	82	509	109	527	100	445	82	500	336	532	282	491	132	447	254	345	254	
Центробіжні тенденції (1/2С+НС+Н)																									
	362	782	454	891	627	900	553	918	491	891	473	900	554	918	499	663	468	718	509	868	553	745	654	745	

де, ППР – порушення інтелектуального розвитку, НР – нормотиповий розвиток;

В – високий рівень, ВС – вищий за середній рівень, С – середній рівень, НС – нижчий за середній рівень, Н – низький рівень.

Констатовано найбільшу збереженість перцептивно-аналітичного конструкту в обох категорій дітей (у 32,73% учнів із ППР та у 47,27% з НР переважають середні рівні), що вказує на відносну здатність до соціальної перцепції, розуміння експресії, поведінки та невербальних сигналів співрозмовників. Водночас, з'ясовано, що досліджувані з ППР виявляють тенденції до більш низьких рівнів сформованості перцептивно-аналітичних здібностей, порівняно з нормою.

За показником «перцепція особистісних рис і намірів» характерні низький (32,73%), нижчий за середній (45,45%) та середній (21,82%) рівні, за показником «комунікативний аналіз» – низький (32,73%), нижчий за середній (47,27%), середній (20,00%) рівні.

Емпірично встановлено знижені здібності когнітивно-змістового та операційного регулювання комунікації. Досліджувані з ППР виявляють нижчий за середній та низький рівень комунікативних вмінь та навичок за шкалами «пізнання до передбачень наслідків поведінки» (відповідно 43,64% і 40,00%), «пізнання вербальної експресії та її змін» (47,27% і 32,73%), «пізнання логіки комунікативної поведінки» (41,82% і 41,82%), «вміння впливати на співрозмовника» (43,63% і 33,64%), «уміння реагувати на провокаційну поведінку» (30,91% і 28,64%). Це характеризує ці комунікативні операції як найважчі до оволодіння ними.

Результати кореляційного аналізу уможливають констатувати помірний і значний кореляційний зв'язок між інтелектуальною регуляцією комунікації та рівнем комунікабельності (таблиця 5).

Представлено результати *емоційного регулювання комунікації* і ґрунтовно досліджено три його основних конструкти: динамічно-модальний, афективно-регулятивний, психастенічний (таблиця 3).

Таблиця 3

Порівняльне дослідження емоційного регулювання комунікації у дітей підліткового віку (дані представлено у %)

Рівні емоційного регулювання комунікації	Динамічно-модальний конструкт комунікації						Афективно-регулятивний конструкт комунікації						Психастенічний конструкт комунікації								
	Соціальна активність		Ініціативність у спілкуванні		Позитивна спрямованість комун. поведінки		Вміння управляти емоціями		Адекватність емоційних реакцій		Гнучкість та виразність емоцій		Вербальна агресія		Соціальна тривожність		Емпатійність у спілкуванні		Сором'язливість у спілкуванні		
	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР
В	163	00	127	00	36	00	73	00	273	18	73	00	36	00	127	91	145	00	54	36	
ВС	382	236	327	182	236	291	218	145	563	163	236	218	218	127	254	273	309	145	291	236	
С	327	509	436	473	436	491	545	545	163	564	527	418	218	254	327	345	327	454	327	364	
НС	109	164	901	200	254	182	109	236	00	200	127	309	400	345	218	163	218	218	273	182	
Н	00	91	18	145	36	36	54	54	00	54	36	54	127	273	36	127	54	182	54	163	
Центрострімкі тенденції (1/2С+ВС+В)																					
	709	491	891	418	491	536	563	418	918	463	573	427	363	249	545	536	618	373	509	454	
Центробіжні тенденції (1/2С+НС+Н)																					
	291	509	109	582	509	464	436	582	82	536	427	573	636	751	454	464	382	627	491	545	

де, ППР – порушення інтелектуального розвитку, НР – нормотиповий розвиток;

В – високий рівень, ВС – вищий за середній рівень, С – середній рівень, НС – нижчий за середній рівень, Н – низький рівень.

Вивчення динамічно-модального конструкту дало змогу констатувати недостатні рівні соціальної активності (23,6% ВС; 50,9% С; 16,4% НС; 9,1% Н), ініціативності (18,2% ВС; 47,3% С; 20,00% НС; 14,5% Н) та відносну збереженість показників за шкалою «позитивна спрямованість комунікативної поведінки» (29,1% ВС; 49,1% С; 18,2% НС; 3,6% Н).

Аналіз афективно-регулятивної складової уможливив відмітити низький рівень вміння управляти своїми емоціями у напружених комунікативних ситуаціях (54,5% С; 23,6% НС), недостатність у гнучкості емоційних реакцій (41,8% С; 30,9% НС). Сприятливим показником є відсутність особистісного

підгрунтя для виявлення вербальної агресії і констатування лише ситуативних її проявів (34,5% НС; 27,3% Н).

Розгляд психастенічного конструкту засвідчує недостатню сформованість емпатійних якостей.

Аналітичні дані підтверджують статистичну вірогідність взаємозалежності рівня комунікабельності та показників емоційного регулювання комунікації (таблиця5).

На основі узагальнення основних позицій дослідження *вольового регулювання комунікації* зроблено висновки про рівень сформованості мотиваційно-вольового, організаційно-вольового, соціально-відповідальнісного конструктів (таблиця4).

Таблиця 4

Порівняльне дослідження вольового регулювання комунікації у дітей підліткового віку (у %)

Рівні вольового регулювання комунікації	Мотиваційно-вольовий конструкт комунікації						Організаційно-вольовий конструкт комунікації						Соціально-відповідальнісний конструкт комунікації					
	Мотивація досягнення суспільної мети		Прагнення до соціального престижу		Прагнення до суперництва		Організованість комунікативної поведінки		Наполегливість у спілкуванні		Самостійність поглядів		Саконтроль у спілкуванні		Соціальна відповідальність		Впевненість у собі та результатах ком. дій	
	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР	НР	ППР
В	127	00	127	36	54	18	54	00	91	00	54	00	36	00	127	00	91	00
ВС	364	127	436	164	309	182	236	73	254	182	291	54	182	163	163	182	163	200
С	309	418	309	345	418	400	363	345	345	345	309	418	454	254	527	382	363	473
НС	182	254	127	273	127	218	273	345	236	382	236	273	218	363	127	163	254	218
Н	182	200	00	182	91	182	72	236	109	91	109	254	109	218	54	273	127	109
Центрострімкі тенденції (1/2С+ВС+В)																		
	645	336	718	373	573	400	473	245	482	354	500	263	445	291	554	373	436	436
Центробіжні тенденції (1/2С+НС+Н)																		
	354	664	282	627	427	600	527	754	518	645	500	736	554	709	445	627	563	563

де, ППР – порушення інтелектуального розвитку, НР – нормотиповий розвиток;

В – високий рівень, ВС – вищий за середній рівень, С – середній рівень, НС – нижчий за середній рівень, Н – низький рівень.

Дослідження мотиваційно-вольового конструкту у дітей із ППР уможливило констатувати слабкість мотивації досягнення суспільної мети (41,8% С; 25,4% НС, 20,0% Н), знижене прагнення до соціального престижу (34,5% С; 27,3% НС; 18,2% Н), ситуативний прояв мотивації до суперництва (40,0% С; 21,8% НС; 18,2% Н), що засвідчує недостатність мотивоформульвальним стимулів комунікативної поведінки.

Оцінка організаційно-вольового конструкту дозволяє стверджувати, що діти з ППР недостатньо організовані у ситуаціях комунікативної взаємодії (34,5% С; 34,5% НС; 23,6% Н), проявляють низьку наполегливість у роботі над формуванням стосунків (34,5% С; 38,2% НС), не проявляють самостійності у спілкуванні (41,8% С; 27,3% НС; 25,4% Н) (див. рисунок 12).

Вивчення соціально-відповідальнісного конструкту говорить про недостатність у дітей із ППР самоконтролю у спілкуванні (25,4% С; 36,3% НС;

21,8% Н), соціальної відповідальності (38,2% С; 16,3% НС; 27,3% Н), але відносно збереженість показника «впевненість у собі та результатах комунікативних дій» (20,0% ВС; 47,3% С; 21,8% НС; 10,9% Н). Отримані дані підтверджені результатами кореляційної статистики.

Результати кореляційного аналізу за рівнями комунікабельності та показниками інтелектуального, емоційного, вольового регулювання комунікації відображено у таблиці 5

Таблиця 5

Кореляційна статистика вірогідності впливу показників психологічного регулювання на комунікацію у дітей підліткового віку з ППР і НР

Залежні змінні	Показники кореляції	Залежні змінні	Показники кореляції	Залежні змінні	Показники кореляції
Соціальна перцепція зовн. ознак	0,4512	Соціально-емоційна активність	0,5497	Мотивація суспільної мети	0,6227
Соціальна перцепція особист. намірів	0,4591	Ініціативність	0,5229	Прагнення до соц. престижу	0,6870
Аналітичні здібності	0,3589	Позитивна спрямов. комун. поведінки	0,6134	Прагнення до суперництва	0,5024
Передбачення наслідків поведінки	0,3874	Вміння управляти емоціями	0,5892	Організованість у спілкуванні	0,6727
Пізнання неверб. сигналів	0,4353	Адекватність емоційних реакцій	0,5940	Наполегливість у спілкуванні	0,6672
Пізнання вербальної експресії	0,3874	Гнучкість та виразність емоцій	0,6579	Самостійність поглядів	0,5319
Пізнання логіки комун. поведінки	0,3344	Вербальна агресія	0,1856	Самоконтроль у спілкуванні	0,6672
Вміння слухати	0,6211	Соціальна тривожність	0,0413	Соціальна відповідальність	0,6667
Майстерність розуміти інших	0,4873	Емпатійність у спілкуванні	0,6027	Впевненість у собі	0,6931
Вміння впливати на співрозмовника	0,6512	Сором'язливість у спілкуванні	0,0844		
Уміння підтримати співрозмовника	0,6591				
Уміння реагувати на провокац. поведінку	0,5619				

Загальний аналіз результатів констатувального дослідження вказує на найбільшу збереженість емоційного регулювання і несформованість показників інтелектуального та вольового регулювання комунікації, що потребує розроблення методики формування описаних комунікативних функцій.

У п'ятому розділі – «**Формування психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту**» – перевірено ефективність корекційно-розвивальної програми формування психологічного регулювання комунікації шляхом розвитку структурних компонентів; емпірично доведено роль особистісно спрямованих регулятивних механізмів (інтелектуальних, емоційних, вольових) у підвищенні здатності до психологічного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелекту.

Відповідно до методологічного опрацювання проблеми визначено програму формувального експерименту, представлену окремими модулями, які забезпечують формування комунікативних конструктів у послідовному їх поєднанні:

- I – формування емоційного регулювання
 - модуль 1: динамічно-модальний;
 - модуль 2: афективно-регулятивний;
 - модуль 3: психастенічний;
- II – формування інтелектуального регулювання
 - модуль 4: перцептивно-аналітичний;
 - модуль 5: когнітивно-змістовий;
 - модуль 6: операційний;
- III – формування вольового регулювання
 - модуль 7: мотиваційно-вольовий;
 - модуль 8: організаційно-вольовий;
 - модуль 9: соціально-відповідальнісний.

В умовах тренінгу комунікативної компетентності реалізовано методику психологічного регулювання комунікації. На основі апробації встановлено її ефективність для роботи з підлітками із порушеннями інтелектуального розвитку (рисунок 3).

З'ясовано позитивну динаміку змін комунікативних компетенцій школярів, що відображено за результатами оцінок формувального дослідження. Зокрема, визначено підвищення рівнів комунікабельності у дітей із ППР у діапазоні від 4,25 до 11,71% за кожним рівнем.

Рис. 3 Диференційний аналіз комунікабельності у дітей з ППР до і після проведення експерименту (у %)

Найбільша частка досягнень стосувалась динаміки комунікативних навичок із низьких до середніх рівнів. У дітей оптимізувались емоційні, інтелектуальні та вольові характеристики спілкування, представлені механізмами психологічного регулювання комунікації. Найбільші успіхи у

підлітків було зафіксовано у становленні емоційного регулювання комунікації, що зумовлено його відносною збереженістю щодо інтелектуального та вольового. Спостерігається зростання соціально-емоційної активності, ініціативності, виразнішим стало домінування позитивних емоцій у спілкуванні, підвищилось уміння управляти власними емоціями у ситуації комунікативної взаємодії та ін.

Менш виразною, але також позитивною, виявилась динаміка інтелектуального регулювання: здатність до перцептивного аналізу, пізнання та прогнозування сутності комунікативних ситуацій. Було сформовано комунікативні компетенції, представлені вмінням слухати, розуміти інших, впливати, підтримувати інших, адекватно реагувати на провокаційну поведінку. Чисельні зрушення було отримано за результатами формування вольового компоненту психологічного регулювання комунікації. Вони стосувались цілемотиваційного аспекту та процесуально-вольових характеристик, представлених організованістю, наполегливістю, самостійністю, соціальною відповідальністю, самоконтролем у спілкуванні.

Отже, можна стверджувати, що у дітей експериментальної групи було сформовано всі структурні механізми психологічного регулювання комунікації (емоційного, інтелектуального та вольового регулювання).

Підсумовуючи вищезазначене, можна констатувати, що розроблена корекційно-розвивальна програма психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту дала позитивні результати, а відтак, розроблена система психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту може з успіхом використовуватися на практиці.

ВИСНОВКИ

Аналітичне зіставлення результатів теоретико-експериментального дослідження з окресленими завданнями наукового пошуку, зумовленими актуальністю проблеми у психологічній науці, дає підстави вважати мету дослідження досягнутою і зробити такі висновки.

1. На основі теоретичного аналізу інтерпретовано поняття «комунікація», яке представлено багатогранною структурою, що охоплює мовленнєво-лінгвістичні, інтелектуальні, особистісні (цілемотиваційні, емоційні, вольові), інтерактивні аспекти міжособистісної взаємодії. Психологічне регулювання розглядається як механізм формування комунікативних дій, який забезпечує організаційну структуру взаємодії та її динамічні аспекти, представлені послідовністю станів, процесів, системою управління та особистісними характеристиками спілкування.

На основі узагальнення різних наукових підходів розроблено структурно-функціональну модель психологічного регулювання комунікації, яка містить інтелектуальний, емоційний та вольовий компоненти. Інтелектуальне регулювання комунікації розглядається з позицій організаційно-управлінського підходу як здатність усвідомлено продукувати та опрацьовувати отриману інформацію у межах міжособистісної взаємодії та забезпечувати структурну

організацію процесу спілкування. Розгляд особливостей емоційного регулювання в ситуаціях комунікативної взаємодії дає змогу охарактеризувати його як цілеспрямований процес організації емоційної поведінки в умовах комунікативної взаємодії на основі знань про її особливості. Вольове регулювання характеризується як свідоме управління власною комунікативною поведінкою, що полягає у здатності мобілізувати зусилля на забезпечення ефективної взаємодії та вміння справлятися з деструктивними чинниками комунікативної поведінки (наявними труднощами, спонтанними імпульсами).

2. Аналіз психологічних особливостей комунікації підлітків з порушеннями інтелектуального розвитку дає змогу стверджувати про несформованість лінгвопсихологічних, інтелектуально-когнітивних, емоційно-комунікативних та вольових конструктів, що виявляється у: сповільненості мовленнєвого розвитку, недорозвиненні фонетико-фонематичного боку мовлення, недостатності пасивного та активного словника, несформованості граматичного порядку, порушенні стану зв'язного мовлення, відтвореного у діалогічному та монологічному спілкуванні. Шляхом теоретичного аналізу встановлено несформованість інтелектуальних, емоційних та вольових передумов, які відповідають за забезпечення комунікації, зокрема, з'ясовано: а) низький рівень соціальної обізнаності, нездатність опрацювати отриману інформацію, несформованість поведінкового аналізу; б) недостатній рівень соціальної активності, емпатійності, нездатність самостійно опанувати емоційний досвід; в) не вміння приймати рішення в умовах вибору, неспроможність до подолання перешкод, недостатність вольових якостей, важливих для становлення комунікативної поведінки. Означені чинники перешкоджають повноцінному оволодінню комунікацією.

3. На підґрунті положень системно-особистісного, організаційно-управлінського й управлінсько-регулятивного підходів обґрунтовано вихідні теоретико-методологічні основи дослідження та розроблено систему психологічного регулювання процесу комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку, що містить: а) концептуальну складову, яка полягає у розробленні теоретико-методологічної моделі дослідження і включає мету, завдання, принципи, засоби, оцінку проведення констатувального і формувального експериментів; б) змістову складову, яка об'єднує у своїй структурі діагностичний блок спрямований на вивчення особливостей психологічного регулювання комунікації; формувальний блок, який передбачає розвиток компетенцій психологічного регулювання комунікації на основі апробування методик, які спрямовані розкриття й реалізацію внутрішнього комунікативного потенціалу підлітків; практичний блок, який полягає у моделюванні життєвих ситуацій та застосуванні практичних навичок у повсякденних ситуаціях комунікативної взаємодії; результативний блок, який спрямовано на оцінку змін показників психологічного регулювання в учнів експериментальної та контрольної групи; в) операційну складову, яка стала підґрунтям для методологічного забезпечення комунікації. У її межах розроблено систему експериментальних методів дослідження, корекційно-розвивальну програму формування психологічного регулювання комунікації у

підлітків із порушеннями інтелекту, засоби оцінки ефективності програми на комунікативну поведінку підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку.

4. З'ясовано особливості психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. Визначено особливості комунікабельності як складової комунікативної поведінки та відносну збереженість у дітей із ППР компетенцій, пов'язаних із спрямованістю на спілкування, вміння слухати, діалогічного мовлення, і порушення таких компетенцій як комунікативна активність, монологічне мовлення, вміння впливати на людей, здатність відстоювати власну позицію у спілкуванні. Сформованість цих навичок зумовлює розподіл за рівнями комунікабельності: підлітки із ППР демонструють переважно нижчий за середній та низький рівні, школярі із НР – середній та вищий за середній рівні.

Визначено три основні конструкти: а) перцептивно-аналітичний; б) когнітивно-змістовий; в) операційний. Емоційне регулювання вивчалось за такими конструктами: а) динамічно-модальним; б) афективно-регулятивним; в) психастенічним. Аналіз вольового регулювання комунікативної поведінки передбачав вивчення таких конструктів: а) мотиваційно-вольового; б) організаційно-вольового; в) соціально-відповідальнісного.

За результатами констатувального експерименту констатовано несформованість основних психологічних механізмів регулювання комунікації (інтелектуального, емоційного та вольового).

До особливостей інтелектуального регулювання комунікації в учнів з ППР віднесено: знижені здібності щодо когнітивно-змістового та операційного регулювання комунікації. Досліджувані з ППР виявляють нижчий за середній та низький рівні комунікативних вмінь та навичок за шкалами «пізнання до передбачень наслідків поведінки», «пізнання вербальної експресії та її змін», «пізнання логіки комунікативної поведінки», «вміння впливати на співрозмовника», «уміння реагувати на провокаційну поведінку». Констатовано найбільшу збереженість перцептивно-аналітичного конструкту в обох категорій дітей, що вказує на відносну здатність до соціальної перцепції, розуміння експресії, поведінки та невербальних сигналів співрозмовників.

Особливості емоційного регулювання комунікації (конструкти: динамічно-модальний, афективно-регулятивний, психастенічний) склали: динамічно-модальний конструкт – недостатній рівень соціальної активності, ініціативності, спостерігається відносна збереженість показників за шкалою «позитивна спрямованість комунікативної поведінки»; афективно-регулятивний – низький рівень здатності управляти своїми емоціями у напружених комунікативних ситуаціях, несформованість гнучкості емоційних реакцій (сприятливим показником є відсутність особистісного підґрунтя для вербальної агресії і констатування лише ситуативних її проявів); психастенічний конструкт – недостатня сформованість емпатійних тенденцій.

До основних характеристик вольового регулювання комунікації віднесено: несформованість мотиваційно-вольового, організаційно-вольового, соціально-відповідальнісного конструктів. Мотиваційно-вольовий конструкту дітей із ППР характеризується слабкою мотивацією досягнення, зниженим

прагненням до соціального престижу, ситуативним проявом мотивації до суперництва, що засвідчує недостатність мотивоформувальних стимулів комунікативної поведінки. Оцінка організаційно-вольового конструкту дає змогу стверджувати, що діти з ППР недостатньо організовані у ситуаціях комунікативної взаємодії, проявляють низьку наполегливість у роботі над формуванням стосунків, не проявляють самостійності у спілкуванні. Особливостями соціально-відповідальнісного конструкту є недостатність у дітей із ППР самоконтролю у спілкуванні, соціальної відповідальності. Втім, спостерігається відносна збереженість показника «впевненість у собі та результатах комунікативних дій». Отримані дані підтверджені результатами регресійної статистики.

5. На підґрунті вихідних теоретико-методологічних засад розроблено корекційно-розвивальну програму формування психологічного регулювання комунікації психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту, яка передбачає виокремлення компонентів дослідження, представлених трьома основними ланками психологічної роботи: 1) формування емоційного регулювання комунікації; 2) формування інтелектуального регулювання комунікації; 3) формування вольового регулювання комунікації у послідовному поєднанні комунікативних конструктів, які їх визначають. Конструкти згруповано в окремі модулі: 1: динамічно-модальний; 2: афективно-регулятивний; 3: психастенічний; 4: перцептивно-аналітичний; 5: когнітивно-змістовий; 6: операційний; 7: мотиваційно-вольовий; 8: організаційно-вольовий; 9: соціально-відповідальнісний.

Розроблено методику формування психологічного регулювання комунікації, яку реалізовано в умовах соціально-психологічного навчання у формі тренінгу комунікативної компетентності. Її метою є опанування дітьми підліткового віку з порушеннями інтелекту вміннями та навиками психологічного регулювання комунікації.

6. Експериментально перевірено ефективність застосування корекційно-розвивальної програми формування психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту. З'ясовано позитивну динаміку змін таких комунікативних компетенцій школярів: динамічно-модального, афективно-регулятивного, психастенічного конструктів. За показниками динамічно-модального констатовано стійке підвищення соціально-емоційної активності, ініціативності та формування позитивної спрямованості на спілкування. Аналіз афективно-регулятивного демонструє посилення здатності до управління власними емоціями, підвищення адекватності, гнучкості та виразності емоційних реакцій. Дані оцінки психастенічного конструкту вказують на зростання показників емпатійності та зниження рівнів соціальної тривожності і сором'язливості у спілкуванні.

Визначення змін інтелектуального регулювання комунікації уможливило засвідчити вагомі зрушення за перцептивно-аналітичним конструктом і задовільні за когнітивно-змістовим та операційним. Отримані результати дослідження перцептивно-аналітичного конструкту засвідчили позитивну

динаміку за здатністю до соціальної перцепції та аналізу комунікативних ситуацій. У межах когнітивно-змістового - більші зрушення стосувались пізнання невербальних сигналів та вербальної експресії. Повільніше формувались компетенції «пізнання до передбачень наслідків поведінки», «пізнання логіки комунікативної поведінки». Дані дослідження операційного конструкту виявили позитивну динаміку до таких комунікативних компетенцій як «вміння слухати», «вміння підтримувати інших», «вміння розуміти інших», і дещо нижчою – «уміння впливати на співрозмовників», «здатність реагувати на провокаційну поведінку».

Зафіксовано підвищення рівня вольового регулювання комунікації за усіма конструктами: мотиваційно-вольовим, організаційно-вольовим, соціально-відповідальнісним. Дані дослідження мотиваційно-вольового конструкту вказують на оптимізацію цілемотиваційних характеристик комунікативної поведінки, показники організаційно-вольового - засвідчують зростання рівня організованості у спілкуванні, наполегливості у формуванні комунікативних якостей, самостійності у відстоюванні власних поглядів. Аналіз даних щодо розподілу оцінних значень за соціально-відповідальнісним конструктом дає змогу стверджувати про підвищення соціальної відповідальності та самоконтролю у спілкуванні.

Оцінка ефективності впровадження корекційно-розвивальної програми формування психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту засвідчує, що цілеспрямоване формування динамічно-модального, афективно-регулятивного, психастенічного, перцептивно-аналітичного, когнітивно-змістового, операційного, мотиваційно-вольового, організаційно-вольового, соціально-відповідальнісного конструктів психологічного регулювання сприяє позитивним зрушенням у розвитку здатності до регулювання комунікації цих дітей.

У контексті цієї проблематики перспективними напрямками подальших наукових досліджень є вивчення психолінгвістичних аспектів регулювання комунікації дітей із порушеннями інтелекту, а також специфіки їхнього комунікативного розвитку на різних етапах онтогенезу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації, що відображають основні наукові результати

Монографії

1. Гончарук Н.М. *Теоретичні та методологічні засади психологічного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелекту* : монографія. Київ: Наша друкарня, 2021. 350 с.
2. Гончарук Н.М. Психологічні особливості емоційно-вольового регулювання особистості підлітків у ситуаціях комунікації. *Актуальні проблеми психології розвитку і самоствердження особистості у навчальному середовищі* : колективна монографія / за ред. Н. Михальчук, Л. Онуфрієвої, Кам'янець-Подільський : Друкарня Рута, 2020. С. 175–210.

Статті в наукових періодичних виданнях інших держав

3. Honcharuk N. Psychological support of the work of a psychologist on the development of communication in children with intelligent disorders in special schools of general secondary education. *American journal of fundamental, applied & experimental research*. 2020. №4 (19), 21–27.

Статті у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз Web of Science Core Collection

4. Гончарук Н.М., Онуфрієва Л.А. Психологічний аналіз рівнів побудови комунікативних дій. *Психолінгвістика*. 2018. №24(1). С.97–117.

Статті у наукових фахових виданнях України, що включені до міжнародних наукометричних баз

5. Honcharuk N. Psychological Structure of Communication: Scientific and Methodological Aspect. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології»*. 2021. №53. С.78–101.
6. Гончарук Н.М. Психологічний аналіз особливостей емоційного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелекту і нормотиповим розвитком. *Психологія та соціальна робота*. 2021. №1(53). С.18–35.
7. Гончарук Н.М. Формування компетенцій емоційного регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. *Психологія та соціальна робота*. 2021. №1 (54). С.23–46.
8. Гончарук Н.М. Науково-теоретичний аналіз проблеми комунікації в сучасних зарубіжних теоріях. *Проблеми сучасної психології*. 2020. Вип. 47. С. 27–48.
9. Гончарук Н.М. Психологічні особливості вольового регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2020. Вип.15. С. 362–379.
10. Гончарук Н.М. Психологічні засади формування вольового регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. *Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови*. 2020. Вип.16. С. 279–289.
11. Гончарук Н.М., Онуфрієва Л.А. Психологічні засади впливу сімейного виховання на емоційний розвиток дітей. *Психологічний часопис*. 2019. Т.5, №7. С. 148–160.
12. Гончарук Н.М., Онуфрієва Л.А. Особливості формування психологічних захисних механізмів у ситуаціях спілкування в дітей підліткового віку. *Психологічний часопис*. 2018. Вип. 6. С. 52–66.
13. Гончарук Н.М. Дослідження психологічних аспектів комунікації у прикладних лінгвістичних теоріях. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 39. С. 90–101.

14. Гончарук Н.М. Проблеми методології дослідження інтелектуального регулювання комунікації. *Проблеми сучасної психології*. 2018. Вип. 40. С. 80–95.
 15. Гончарук Н.М., Онуфрієва Л.А. Особливості формування психологічних захисних механізмів у ситуаціях спілкування в дітей підліткового віку. *Психологічний часопис*. 2018. №6. С. 52–66.
 16. Гончарук Н.М. До проблеми класифікації комунікативних актів у психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип.28.С.94–106.
 17. Гончарук Н.М. Психологічний аналіз комунікативних реакцій як складових комунікативної поведінки. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип.29. С.149–158.
 18. Гончарук Н.М. Проблема схильності до ледарювання у психологічних дослідженнях. *Проблеми сучасної психології*. 2015. Вип. 2(8). С.63–68.
 19. Гончарук Н.М. Психологічний аналіз комунікативного акту та його логічно-змістової структури. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 124–137.
 20. Гончарук Н.М. Функціональна організація систем мозку, які забезпечують комунікативні процеси. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. 2014. Вип. 4. С. 64–72.
 21. Гончарук Н.М. Методологічна схема психологічного аналізу комунікативної ситуації. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип.24. С.131–146.
 22. Гончарук Н.М. Специфіка формування комунікативних навичок у дітей з різними психологічними проблемами. *Проблеми сучасної психології*. 2012. Вип. 15. С.134–143.
- Статті в електронних наукових виданнях України**
23. Noncharuk N., Onufriieva L. Communicative needs in the structure of the intercourse process. *Fundamental and applied researches in practice of leading scientific schools*. 2018. №27(3). С.111–116. URL : <https://farplss.org/index.php/journal/article/view/373>

**Публікації, що додатково відображають наукові результати
Публікації апробаційного характеру**

24. Гончарук Н.Н. Основные направления регулирования коммуникативного взаимодействия в условиях личностного общения. *«Социальная психология здоровья и современные информационные технологии» : материалы Респ. науч.-практ. семинара с междунар. участием* (Брест, Республіка Білорусь, 15 апр. 2021 г.). Брест : БрГУ ім. А.С. Пушкина, 2021. С. 108–113.
25. Гончарук Н.Н., Куриця Д.И. Структурно-компонентный анализ коммуникации в психологических исследованиях. *«Социально-педагогическая и медико-психологическая поддержка развития личности в онтогенезе» : материалы V Международной научно-практической*

- конференції (Брест, Республіка Білорусь, 15 мая 2020 г.). Брест : БрГУ ім. А.С. Пушкіна, 2020. С.
26. Гончарук Н.Н., Онуфрієва Л.А. Программа психологической профилактики буллинга в общеобразовательных школах. *«Социальная психология здоровья и современные информационные технологии» : материалы IV Междунар. науч.-практ. конференции* (Брест, Республіка Білорусь, 15 апр. 2019 г.). Брест : БрГУ ім. А.С. Пушкіна, 2019. С. 151–162.
 27. Гончарук Н.М. Вплив ледарювання на становлення психологічної структури особистості. *«Социальная психология здоровья и современные информационные технологии» : материалы II Междунар. науч.-практ. конференции* (Брест, Республіка Білорусь, 7 апр. 2016 г.). Брест : БрГУ ім. А.С. Пушкіна, 2020. С. 36–47.
 28. Гончарук Н.М. До проблеми дослідження інтелектуального регулювання комунікації. *«Актуальні проблеми сучасної психології: перспективні та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» : матеріали VI Міжнародної наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 19 лист. 2020 р.). Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2020. С. 14–17.
 29. Гончарук Н.М. Вольове забезпечення комунікативної взаємодії. *«Актуальні проблеми особистості на Європейському просторі» : матеріали VI Міжнародної наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 15 лют. 2021 р.). Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2021. С. 39–42.
 30. Гончарук Н.М., Секрет А.О. Психологічний аналіз міжособистісної комунікації у системі «вчитель-учень». *«Теорія і практика розвитку наукових знань» : матеріали IV Міжнародної наук.-практ. конференції* (Київ, 19-20 лют. 2020 р.). Київ : Міжнародний центр науки і досліджень, 2020. С. 34–38.
 31. Гончарук Н.М. Аналіз лінгвістичних особливостей комунікації у дітей з порушеннями інтелекту. *«Від науки до практики» : науково-методичний альманах за мат. Всеукраїнської наук.-практ. конференції* (Слов'янськ, 2020 р.). Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2020. С. 43–46.
 32. Гончарук Н.М., Коложі Ю.В. Деякі теоретичні аспекти мотивації дітей з інтелектуальними порушеннями у перехідний до школи період. *«Актуальні проблеми сучасної психології : перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 19 лист. 2019 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006. С. 50–54.
 33. Гончарук Н.М., Ребрік О.М. Проблема формування навичок вербальної комунікації у дітей з порушеннями інтелектуального розвитку у корекційній педагогіці та психології. *«Актуальні проблеми особистості на Європейському просторі» : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 14 лют. 2020 р.). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2020. С. 28–31.
 34. Гончарук Н.М., Марковська Ю.В. Корекційна спрямованість навчально-виховної роботи з дітьми із ЗПР в інклюзивних закладах. *«Актуальні*

проблеми сучасної психології : перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конференції (Кам'янець-Подільський, 19 лист. 2019 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. С. 54–57.

35. Гончарук Н.М., Мельник О. Шляхи формування вольового компоненту поведінки у підлітків з девіаціями. *«Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора А.І. Шинкарюка)» : матеріали V Міжнародної наук.-практ. конференції (Кам'янець-Подільський, 26 жовт., 2019 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. С. 20–24.*
36. Гончарук Н.М., Онуфрієва Л.А. До проблеми дослідження емоційного регулювання комунікації. *«Психолінгвістика в сучасному світі – 2019» : матеріали XIV Міжнародної наук.-практ. інтернет-конференції (Переяслав-Хмельницький, 24–25 жовт. 2019 р.). Переяслав-Хмельницький. URL : <https://psycholing-conference.com>*
37. Гончарук Н.М., Гудима О.В. Психічне регулювання у різних типах комунікативних ситуацій. *«Соціокультурні та психологічні виміри становлення особистості» : матеріали II Міжнародної наук.-практ. конференції (Херсон, 26-27 вер. 2019 р.). Херсон : ФОП Вишемирський В.С. С.56–59.*
38. Гончарук Н.М., Гель І.М. Психологічні особливості соціальної адаптації студентів ЗВО. *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» : матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конференції (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2019 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006. С. 203–206.*
39. Гончарук Н.М., Венгер Ж.О. Напрями психологічної роботи з подолання проблеми булінгу в умовах шкільного середовища. *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» : матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конференції (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2019 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006. С. 243–246.*
40. Гончарук Н.М. Стратегії мовленнєвої комунікації. *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» : матеріали X Міжнародної наук.-практ. конференції (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2018 р.). Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. С. 72–75.*
41. Гончарук Н.М., Гель І.М. Психологічні особливості соціальної адаптації студентів ЗВО. *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» : матеріали XI Міжнародної наук.-практ. конференції (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2019 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. С. 203–206.*
42. Гончарук Н.М. Психологічний аналіз проблеми інтелектуального регулювання комунікації. *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» : матеріали IX Міжнародної наук.-практ. конференції (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2017 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2017. С. 73–76.*

43. Гончарук Н.М. Психологічні проблеми комунікації: сором'язливість. *«Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід і перспективи» : матеріали III Міжнародної наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 26 жовт. 2017 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2017. С. 27–32.
44. Гончарук Н.М. До проблеми інтелектуального регулювання процесу комунікації. *«Актуальні проблеми сучасної психології : перспективи та пріоритетні напрями наукових досліджень молодих науковців» : матеріали II Міжнародної наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 17 лист. 2016 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2016. С. 45–48.
45. Гончарук Н.М. Особистісні чинники емоційного вигорання матерів у стосунках з дітьми. *«Актуальні проблеми експериментальної психології: досвід та перспективи (на пошану професора А.І. Шинкарюка та до 100-річчя заснування Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка» : матеріали II Кругл. столу із міжнар. участю* (Кам'янець-Подільський, 12 жовт. 2016 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, С. 16–21.
46. Гончарук Н.М. Методи емоційного відреагування у психокорекційній роботі. *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» : матеріали VII наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2015 р.). Кам'янець-Подільський, 2015. С. 256–258.
47. Гончарук Н.М. Комунікативна позиція у спілкуванні. *«Актуальні проблеми експериментальної психології : досвід та перспективи» : матеріали Кругл. столу з міжнар. участю* (Кам'янець-Подільський, 28 жовт. 2015 р.). Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2015. С. 31–33.
48. Гончарук Н.М. Психологічна проблема як об'єкт діяльності практичного психолога. *«Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» : матеріали V наук.-практ. конференції* (Кам'янець-Подільський, 23 квіт. 2013 р.). Кам'янець-Подільський, 2013. С. 192–196.

Інші публікації

49. Гончарук Н.М., Пихальський І.М. Характеристика інноваційних методів соціально-психологічної та фізичної реабілітації дітей із особливими освітніми потребами. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки)*. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2021. Вип. 16. С. 106–118.
50. Гончарук Н.М., Вержиховська О.М. Соціально-психологічні підходи до планування корекційної роботи з формування комунікативних вмінь у дітей із порушеннями інтелекту. Сучасні проблеми спеціальної та інклюзивної освіти: теорія, досвід, інновації. Слов'янськ : Вид-во Б.І. Маторіна, 2021. Вип. 4. С. 31–47.
51. Гончарук Н.М. Функціонально-рольові аспекти проблеми психологічного регулювання в умовах комунікативної взаємодії. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана

- Огієнка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2020. Вип. 19. С. 34–41.
52. Гончарук Н.М. Психологічна ситуація у концептуальному вимірі психологічної проблеми. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Психологічні науки. Кам'янець-Подільський : Видавець Ковальчук О.В., 2020. Вип. 12. С. 13–19.
53. Гончарук Н.М., Грига М.І. Психолого-педагогічні чинники соціальної дезадаптації першокласників з інтелектуальними порушеннями. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Психологічні науки. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2019. Вип. 11. С. 14–20.
54. Гончарук Н.М., Онуфрієва Л.А. Психологічні умови корекції емоційної сфери дітей юнацького віку у ситуаціях, пов'язаних із розлученням батьків. Особистість в умовах суспільних трансформацій: становлення та розвиток. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2018. С. 44–78.
55. Гончарук Н.М. Теоретико-методологічний аналіз операційного компоненту комунікації. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка ; за наук. ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. Серія : Психологічні науки. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2018. Вип. 10. С. 26–33.
56. Гончарук Н.М. Напрями психологічної корекції агресивної поведінки. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 17 (1). С. 120–122.
57. Гончарук Н.М. Аналіз мовленнєвої комунікації у психолінгвістичних теоріях. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2017. Вип. 16 (1). С. 95–97.
58. Гончарук Н.М. Психологічні проблеми комунікації: ранній дитячий аутизм. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Психологічні науки. Кам'янець-Подільський: ПП Медобори-2006, 2017. Вип. 9. С. 29–37.
59. Гончарук Н.М. Деякі прийоми психологічної корекції ледарювання, зумовлені різними етіологічними чинниками. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2016. Вип. 15 (1). С. 88–90.
60. Гончарук Н.М. Психологічні особливості впливу сімейного виховання на формування емоційної сфери дошкільників. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2016. Вип. 8. С. 25–33.
61. Гончарук Н.М. Роль емоційної регуляції у функціональній системі комунікативних дій. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Серія : Психологічні науки. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2014. Вип. 6. С. 22–28.

62. Гончарук Н.М. Напрями формування навичок соціально-психологічної адаптації до умов шкільного навчання. Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Вип. 5. Серія : Психологічні науки. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2013. С. 5–14.
63. Вержиховська О.М., Гончарук Н.М., Рудзевич І.Л. Спеціальна методика виховання дітей з тяжкими порушеннями мовлення : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет, 2017. 272 с.
64. Гончарук Н.М. Методика організації роботи практичного психолога : навч. посіб. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2014. 348 с.

АНОТАЦІЇ

Гончарук Н.М. Психологія регулювання комунікації у підлітків із порушеннями інтелектуального розвитку. – На правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук за спеціальністю 19.00.08 – спеціальна психологія. – Інститут спеціальної педагогіки і психології імені Миколи Ярмаченка НАПН України, Київ, 2021.

Дисертаційне дослідження присвячено проблемі психологічного регулювання комунікації у дітей із порушеннями інтелектуального розвитку, розробленні системи дослідження та психологічного супроводу психологічного регулювання комунікації.

Теоретично опрацьовано основні підходи до дослідження комунікації, що дало змогу визначити її як взаємообумовлену соціальну активність, у якій співрозмовники через спеціальні канали зв'язку здійснюють обмін інформацією та беруть участь у комунікативній взаємодії. Обґрунтовано поняття «психологічного регулювання комунікації» як механізму формування комунікативних дій, який забезпечує організаційну структуру взаємодії та її динамічні аспекти, представлені послідовністю станів, процесів, системою управління та особистісними характеристиками спілкування. Психологію регулювання комунікації представлено як систему, відображеною тріадою інтелектуального, емоційного та вольового компонентів психологічного регулювання. Інтелектуальне регулювання розглянуто з позицій організаційно-управлінського підходу як здатність усвідомлено продукувати та опрацьовувати отриману інформацію у межах міжособистісної взаємодії та забезпечувати структурну організацію процесу спілкування. Емоційне регулювання комунікації представлено у контексті соціально-регулятивного підходу як цілеспрямований процес організації емоційної поведінки в умовах комунікативної взаємодії і здатність впливати на поведінку інших. Вольове регулювання комунікації досліджено у контексті управлінсько-регулятивного підходу як спроможність мобілізувати зусилля на забезпечення ефективної комунікативної взаємодії та вміння справлятися з деструктивними емоційними імпульсами.

Психологічне забезпечення комунікативного розвитку розглянуто в межах дослідження як різновид психологічного супроводу, що полягає у

створенні сприятливих передумов для розкриття потенціалу комунікації шляхом залучення механізмів інтелектуального, емоційного та вольового регулювання у ситуаціях комунікативної взаємодії.

Ключові слова: комунікація, регулювання, інтелектуальне регулювання, емоційне регулювання, вольове регулювання, підлітки з порушеннями інтелектуального розвитку, корекційно-розвивальна програма, тренінг комунікативної компетентності.

Гончарук Н.М. Психология регулирования коммуникации у подростков с нарушениями интеллектуального развития. – На правах рукописи.

Диссертация на соискание ученой степени доктора психологических наук по специальности 19.00.08 – специальная психология. – Институт специальной педагогики и психологии имени Николая Ярмаченка НАПН Украины, Киев, 2021.

Диссертационное исследование посвящено проблеме психологического регулирования коммуникации у детей с нарушениями интеллектуального развития, разработке системы исследования и психологического сопровождения психологического регулирования коммуникации.

Теоретически аргументированы основные подходы к исследованию коммуникации, что позволило определить ее как взаимообусловленную социальную активность, в которой собеседники через специальные каналы связи осуществляют обмен информацией и принимают участие в коммуникативной взаимодействии. Обосновано понятие «психологического регулирования коммуникации» как механизма формирования коммуникативных действий, который обеспечивает организационную структуру взаимодействия и ее динамические аспекты, представленные последовательностью состояний, процессов, системой управления и личностными характеристиками общения. Психологию регулирования коммуникации представлено как систему, отраженную триадой интеллектуального, эмоционального и волевого компонентов психологического регулирования. Интеллектуальное регулирование рассмотрено с позиций организационно-управленческого подхода как способность осознанно производить и анализировать полученную информацию в рамках межличностного взаимодействия и обеспечивать структурную организацию процесса общения. Эмоциональное регулирование коммуникации представлено в контексте социально-регулятивного подхода как целенаправленный процесс организации эмоционального поведения в условиях коммуникативного взаимодействия и способность оказывать влияние на поведение других. Волевое регулирование коммуникации исследовано с точки зрения управленческо-регулятивного подхода как способность мобилизовать усилия на обеспечение эффективной коммуникативной взаимодействии и умение справляться с деструктивными эмоциональными импульсами.

Психологическое обеспечение коммуникативного развития рассмотрено в рамках исследования как разновидность психологического сопровождения,

которое заключается в создании благоприятных предпосылок для раскрытия потенциала коммуникации путем привлечения механизмов интеллектуального, эмоционального и волевого регулирования в ситуациях коммуникативного взаимодействия.

Ключевые слова: коммуникация, регулирование, интеллектуальное регулирование, эмоциональное регулирование, волевое регулирование, подростки с нарушениями интеллектуального развития, коррекционно-развивающая программа, тренинг коммуникативной компетентности.

Honcharuk N.M. Psychological regulation of communication in adolescents with intellectual disabilities. – Upon the rights for the manuscript.

A Dissertation in Psychology (19.00.08 – Special Psychology) submitted for the Degree of Doctor of Science. – Mykola Yarmachenko Institute of Special Education and Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, 2021.

The dissertation research is devoted to the problem of psychological regulation of communication in children with intellectual disabilities, development of research systems and psychological support of psychological regulation of communication.

The main approaches to the study of communication have been developed theoretically, which allowed us to define them as interdependent social activities in which the interlocutors exchange information through special communication channels and participate in communicative interaction. The concept of «psychological regulation of communication» is explained as a mechanism for the formation of communicative actions, which provides the organizational structure with interaction and dynamic aspects, represented by a sequence of states, processes, management system and personal characteristics in communication. The psychological regulation of communication is presented as a system, which reflects a triad of intellectual, emotional and volitional components of psychological regulation. Intellectual regulation is considered from the position of organizational and managerial approach with ability to produce consciously, process information within interpersonal interaction and ensure the structural organization in the communication process. Emotional regulation of communication is presented in the context of the socio-regulatory approach as a purposeful process for organizing emotional behavior in terms of communicative interaction and the ability to influence behavior in others. Volitional regulation of communication is studied in the context of the management-regulatory approach as the ability to mobilize efforts to ensure effective communicative interaction and the ability to cope with destructive emotional impulses.

A research system is built, based on the provisions of system-personal, organizational-managerial and managerial-regulatory approaches, which includes:

a) Conceptual component: which consists in developing a theoretical and methodological research model and includes: purpose, tasks, principles, means, and assessment; to ascertaining and forming experiments.

b) The semantic component: which unites the diagnostic unit aimed to study the system of psychological regulation of communication in the structure; formative block: which provides formation in competencies for the psychological regulation of communication into basis of methods, aimed to reveal and realize the internal communicative potential in adolescents; practical block: which consists in life situations modeling and applying practical skills in everyday situations of communicative interaction; effective block: which is aimed to assess changes in psychological indicators in experimental and control students groups.

c) Operational component, which became the basis for methodological providing of communication.

Within the framework of the formation, a system of experimental research methods, correctional and developmental tools and means of assessing the effectiveness of the psychological system of influencing the communicative behavior of adolescents with intellectual disabilities has been developed.

The formation technique in the psychological regulation of communication in children with intellectual disabilities is developed in basis of the system-personal approach. Psychological support for communicative development is considered in the study as a kind of psychological intervention, to create favorable conditions and unlock the potential in communication, by involving mechanisms of intellectual, emotional and volitional regulation during situations of communicative interaction. The sequence of correcting and developing influences aimed at activating the functional mechanisms of: dynamic-modal, affective-regulatory, psychasthenic, perceptual-analytical, cognitive-semantic, operational, motivational-volitional, organizational-volitional, social-volitional constructs of communication is presented and substantiated within the formative experiment. The results of the experimental study confirmed the determinant role of intellectual, emotional and volitional factors in the dynamics of communicative development in children with intellectual disabilities.

Based on the approved method, its effectiveness for emotional regulation of communication in adolescents with intellectual disabilities is defined. In particular, positive dynamics of changes in a number of communicative competencies for students was clarified, namely: indicators of emotional regulation of communication showed a steady increase in social and emotional activity, initiative to increase the adequacy of emotional reactions, increasing empathy, reducing levels of social anxiety and shyness in communication. Identifying changes in the intellectual regulation of communication made it possible to show significant changes in perceptual-analytical construct and satisfactory in cognitive-semantic and operational. The increase of indicators of volitional regulation of communication takes place according to all constructs used during the research: motivational-volitional, organizational-volitional, social-responsible.

This allowed us to state that the developed method of formative experiment, presented in the form of training of communicative competence in psychological regulation of communication, caused positive changes and can be recommended for use in working with adolescents with intellectual disabilities.

Key words: communication, regulation, intellectual regulation, emotional regulation, volitional regulation, teenagers with intellectual disabilities, correctional and developmental program, communication competence training.

Підписано до друку 27.08.2021 р. Формат $60 \times 90^{1/16}$. Папір офсетний.
Ум. друк. арк. 1,8. Обл.-вид.арк. 1,8. Наклад 100 прим. Зам. №

Друк: ТОВ «НАША ДРУКАРНЯ», 08300, Київська обл., м. Бориспіль, вул. Київський шлях
75, кв. 63.

Тел.:

Свідоцтво № від